

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM
MINISTRIGI**

**MAGTYMGULY ADYNDAKY
TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI**

Aman Şyhnepesow

**GOŇŞY HALKLARYŇ
EDEBIÝATY**

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlendi.

AŞGABAT- 2010

Şyhnepesow A.

Goňşy halklaryň edebiýaty. Ýokary okuw
mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.:
Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 103 sah.

Giriş

“Goňşy halklar edebiýaty” dersi geljekki türkmen filologlaryny taýarlaýjy esasy dersleriň biridir. Bu dersiň türkmen dili we edebiýaty boýunça taýýarlanylýan hünärmeniň hünär derejesine gönüden-göni täsiri bardyr. Şeýle taýýarlygyň zerurlygyny iki esasy zerurlyk bilen düşündiirip bolar.

Birinjiden, islendik beýleki hünärdäki ýaş türkmen filology üçin umumy filologiki sowatlylyk, filologiki gözýetimiň giňligi zerurdyr. Bu hili göz ýetim, hususanam, edebiýat babatda şuny aňladyp biler: türkmen dili we edebiýaty boýunça yokary hünärli adam diňe bir öz ugruny – türkmen edebiýatyny däl, eýsem beýleki halklaryň edebiýatlaryny hem bilmelidir. Çünki filologam gelejekki mekdep okuwçylaryny terbiýelemeli, bilim bermeli adamlaryň biri bolýar. Olar milli edebiýat bilen bir hatarda özge milletleriň edebi, medeni mirasy bilen gyzyklangyç bolýarlar. Şonuň üçin hem olaryň inçelikden, ruhy gyzyklanmalaryny kanagatlandyrmagyň hötdesinden gelmek üçin türkmen filology köptaraplaýyn taýýarlykly bolmalydyr. Mundan başga-da, gelejekki hünärmen mekdepden başga ugurlarda işlände-de onuň üçin özge halklaryň edebiýatyny bilmek, belki, has hem

zerur bolar. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde, ylmy ýa-da ylmy –pedagogik ugurda, magaryf edaralarynda işlemeli hünärmen hem gürrüni edilýän ugury oňat bilmeli. Çünki edebi we ylmy gözýetimiň giňligi okumyşlyk şol ýerlerde, megerem, has gerekli bolar.

Ikinjiden, biz şu gürründe “ özge milletleriň edebiýaty” diýen jümläni ulanýarys. Özge halklaryň edebiýatlary türkmen filologiyasy falultetinde beýleki dersleriň çäklerinde hem öwrenilýär. Hususanam, bizde “Rus edebiýaty”, “Daşary ýurt edebiýaty” ýaly dersler we olara degişli halklaryň edebiýaty öwrenilýär. Emma “Goňşy halklaryň edebiýatynyň” biziň okuw maksatnamamyzdaky we hünärmenleri taýýarlamak işindäki orny aýratyndyr. Çünki, ilki bilen-ä, bu ders ady agzalan ugurdaşyrak derslerde öwrenilmeyän edebiýatlary öz içine alýar. Galyberse-de, biziň dersimiz türkmen filologynyň başga däl-de, hut öz ugruny biliş derejesini kesgitleýji dersleriň biridir. Çünki munda öwrenilýän edebiýatlar özleriniň taryhy geçmişinde türkmen edebiýaty bilen ýakyndan hem janly baglansykda ýaşan we ösen edebiýatlardyr. Şeýle bolan soň, öz milli edebiýatymyzyň aýratynlyklarynyň açary hut şol edebiýatlarda hem ýatandyr. Ösüşiniň dowamynda edebiýatlar biri-biri bilen hemişelik we üznüksiz täsirde bolupdyrlar.

Ideýalar, pelsepeler, obrazlar, çeperçilik serişdeler, žanrlar, edebi ugurlar bir edebiýatda döräp beýlekisine geçipdirler, bir-birini haýran galmaly derejede baýlaşdyrypdyrlar. Şonuň üçin hem türkmen folology üçin goňşy halklaryň edebiýatyny bilmek jana-jan zerurlykdyr. Bu zerurlygy aşakdaky pikir arkaly aňladyp bolardy:

Diňe türkmen edebiýatyny bilmek – türkmen edebiýatyny bilmek däldir:

Biziň edebiýatymyz özüniň iň gadymy döwürlerinde Eýran, Merkezi Aziýa edebiýatlary bilen, orta asyrlarda pars, özbek edebiýatlary bilen soňky döwürde hem degişli edebiýatlar bilen berk baglansykly bolupdyr. Türkmen miflerine has töwerekleýin düşünmek diňe Eýran mifologiýasyny bileniňde mümkindir. “Gorkut atanyň” poetikasy “Manasyň” poetikasynyň açarydyr we tersine. Edil şonuň ýaly-da Baýram hanyň, Ýunus Emräniň we beýleki orta asyr şahyrlarymyzyň pars edebiýatynyň fenomenleri bilen berk baglansyklydygy, Azadynyň, Magtymgulynyň döredijiliginiň Saadynyň, Jamynyň we beýlekileriň eserlerindedigi hem bellidir.

Şeýlelikde, biz “ Goňşy halklaryň edebiýatlary” dersinde aşakdaky milli edebiýatlary öwrenýäris.

- pars edebiýaty;
- täjik edebiýaty;
- azerbaýjan edebiýaty;

- özbek edebiýaty;
- gazak edebiýaty;
- gyrgyz edebiýaty;

Elbetde, bu edebiýatlar baý hem uzak taryhly edebiýatlardyr. Olaryň baý materialyny biz gysgaldyp geçmeli bolýarys. Bu saýlap alyşda iki pursat ähmiýetli:

Birinjiden, biz her edebiýatyň iň ösen döwrüni, iň uly wekillerini öwrenýäris. Ikinjiden, biz olaryň türkmen edebiýaty bilen has baglanyşykly taraplaryna giňişleýin orun we aýratyn üns berýäris.

Eýran mifologiýasy

Ilkinji wahi dünýä dinidir. Zaratuştra miladydan öňki ikinji müňýyllygyň ortalarynda ýaşap geçipdir. Gadymy arilerde suwuň we oduň Hudaýy bolupdyr. Suwuň Hudaýy- Apas, Ot-Atar oda we suwa çökunypdyrlar. – Ýasna

Asman, Zam, Hwar, Mah, Zata-ýeliň Hudaýy. Tiştrista – ýaldyragyň Hudaýy.

Ahura-Mazda iň uly Hudaý.

Misra- urşuň, mertligiň Hudaýy.

Airýoman – dosluguň Hudaýy.

Artsas- adyllylygyň Hudaýy.

Ilma- ilkinji adam.Ol soň ölüleriň dünýäsinde patyşa. Ölüleriň güni yzlarynda galan dirileriň is- kokun edişine bagly. Bir ýylyň dowamynda aýat-töwir edilipdir. Çünki, bir ýylyň dowamynda ölüleriň dünýäsine kabul edilýär. Soňra oňa otuz ýylyň dowamynda aýat edilipdir.

Üç gün geçýänçe aýratyn yhlas bilen is- kok edilipdir. Otuz günden soň ikinji janly soýulypdyr. Bir ýylynda üçünji janly –Aş.

Mitsyr birbada janlanmandyr.

Daewalar Angra – Manyň nökerleri .

Ölmez-ýitmez öwlýädir.

Olar altydyr.

Zaratuşdra wagşylyk zamanynda ýaşapdyr we öz dini arkaly medeni ýaşayyşa geçişi üpjün edipdir. Emma Baltsunuň garaýşy. Ahura –Mazda ilki zatlary ruhy, maddy däl görnüşde ýaradypdyr. Soňra olara maddy görnüş beripdir. Maddylyk has kämillik bolupdyr, çünki diňe şonda Ahura Mazdanyň ýaradan zatlary bitewilige eýe bolupdyr. Ýaradylyşyň bu iki etapyna Bundahişin esaslaryň ýaradylşy diýýär. Madylyk şol bada şer bilen göreşiň başlanmagyna sebäp bolýar, çünki maddy dünýä şeriň önünde has garaşsyzdyr. Daş asmanyň aşaky sferasyna urup giripdir. Ol suwdan ýüzüp çykypdyr, suwuň köp bölegi duzly suwa öwrülipdir, ýeriň onuň baran bölegi çöle öwrülipdir. Soňra ol ösümlükleri guradypdyr. Öküzi we ilkinji adamy öldüripdir. Iň soňunda tüsseledip ody haramlapdyr. Şonda Amerses ösümligi alyp bulut bilen ýer ýüzine inipdir. Aý-Gün tarapyn arassalanan tohumdan öňküdenem köp adam we mal döräpdir.

Eýsem belki – ýaradylşy, ikinji Angramanyň hüjüminden soňky eýýam, şer bilen haýryň gatyşygy. Şeriň ýeňilmegi bilen döwri bolar. Şonuň bilen ikinji eýýam gutaryp üçinjisi başlanýar.

Pygamber diňe doganyny täze dine salyp bilýär. Taraplar tanyşan soň, ol başga ýurda gidip Pygamberlik edýär. Ol ýurduň patyşasy Wiş Wasp we aýaly Hugawas täze dini kabul edýärler.

Baş wagtyňa ybadat. Oduň öňünde Keleme: özümi Ýaradanyň seždeçisi zorastrizmiň yzyndan ýöreyän hasaplaýaryn. Daswoýlardan ýüz döndürýärim. Ahiranyň dinini kabul edýärim. Anitsa-Pençä sežde edýärim, şoňa çokunýaryn. Ähli haýyr zatlaryň eýesi Ahura Mazdadyr.

Ýasna

Paçlar

Wisiret

Widewdat

Horda Awesta

Ýasna-doga okamak manysyny berýär. Ol iş iki bapdan ybaratdyr.

Birinji ikinji baplar – giriş. Ruhlara ýüzlenip okalýan dogalar. 3-8 baplar- dowar gurban edilende okalýan dogalar. 9-11 baplar- haoma bagyşlanan dogalar. 12-13-baplar dini kelemeler.14-59-baplar öwgi hamdu – ýasnalar. 28-57-baplar boýun bolmak. 61-döwleriň garşysyna.62-ody taryplaýan. 69-72-ybadatdan soň Hudaýa çokunyp okalýan dogalar.

Gatlar-dini aýdymmlar.17-bapdan ybarat. Awestanyň iň gadymy bölegi. Zaratuşdranyň agzyndan çykan sözlerdir.

Wisiret- Hudaýyň nazar salan zatlarynyň iň mukaddesi. 24-bapdan ybarat. Aýatlar we dogalar

Ýaş- hamdlar.

Ardwisura, Anahista, Mitra frawişlere bagyşlanan
hamdlar.

Widewat.

Ahura Mazdanyň adyndan.

Ahura Mazda bilen Pygamberiň gürründeşligi.

Klassiki pars edebiýaty. Abu Abdulla Rudaky

Ol IX asyryň 60-ýyllarynda Täjigistanyň Panji-Rudak obasynda eneden bolýar, ýaşlygyndan aýdym-saz bilen meşgullanyp, il arasynda uly abyraý gazanýar. Şondan soň ony Samanileriň paýtagty Buhara çagyýarlar. Köşkde Rudaky meşik et-şufla derejesine ýetýär. Emma birnäçe wagtydan soň, gep berilip ol köşkten kowulýar we iki gözi kör edilýär.

Rudaky öz dogduk obasynda 953-55 ýyllarda aradan çykýar. 1958-nji ýylda onuň mazarynyň üstünde gümmes galdyryldy.

Rudakynyň döredijiligi gaty baý we köptaraply bolupdyr. Rowaýatlara görä, onuň ýazany bir million üçýüzümň setirden ybarat bolupdyr. Emma biziň döwürde olaryň bary-ýogy ýüzlerçesi gelip ýetipdir.

Rudakynyň döredijiligi barada ýazan alymlaryň içinde S.Aýniniň we N.Fraginskiniň işleri has agramlydyr. Şahyryň matematika, janyr, çeper dil babatdaky derňewini N.Braginski gaty ökdelik we ussatlyk bilen amala aşyrypdyr.

Rudakynyň döredijilik terjimehaly gyzyklydyr. Şu ýerde terjimehal düşünjesiniň anyk manysy hakynda aýtmak gerek. Döredijilik terjimehaly –

munuň özi şahyryň şahyr hökmündäki geçen kämillik ýolunuň taryhydyr.

Dünýä edebiýatynda baryp gadymy döwürlerden döredijilik terjimehaly adamyň şahsy kämillik prossesi bilen utgaşykly aňladylypdyr. Adamyň ömrüni esasan üç bölege bölmek, olaryň hersiniň paýhas, ahlak hem beden özboluşlylygyny nygtamak baryp Biblýa döwründen başlanýar. Üçlük san bolsa entek Awestada gudratly san hökmünde görülipdir.

Süleýman Pygamberiň ömri we döredijiligi hem üç döwürden ybarat şekilinde göz-öňüne gelýär. “Agany”, “hikmet”, we “enkiziasť” eserleri şol üç döwri alamatlandyrýar. N.S.Braginski A.Rudakynyň döredijilik terjimehalyny hem şu prinsipde göz-öňüne getirýär.

Ýaşlyk- gazallaryň döwri.

Rudaky pars edebiýatynyň araplardan soň täze galkynmasydyr. Samaniler milli geçmişe, Eýranyň araplardan öňki medeniýetine söýgüni oýarmaga we ösdürmäge jan edipdirler. Rudakynyň gazallarynda söýgi,yşk temasy suratlandyrylýar. Munuň liriki gahrymany – aşyk ýigitdir. Aşyk ýigidiň söýgülisine gowuşmak baradaky göwün ýüwürtmeleri, onuň çekýän lezzetli jebir-jepasy gazalyň çeper mazmunyny düzýär. Rudakynyň yşky gazallarynyň motiwleri:zülp, gan dökme, Leýli-Mežnun nusgasyna ýüzlenmek lagly-merjen, gül,

nergiz, serwi, gant, şeker, lebler, aýrallyk we wysal, yşk şeraby, humar gözler, aý ýüz we ş.m. Şeýle trafarede giren obrazlaryň terligini özboluşlylygyny aýtmak üçin, elbetde iki pursady göz-öňünde tutmaly. Aýal, peri temasynyň üsti bilen awtor şol ýaldan has giň we has uly metafiziki reallygy berýär. Onuň üçin aýal ýaşaýşynyň hem ruhuň arnamede aňlatmagyň tematiki serişdesidir. Munuň özi soňraky edebiýatda aýalyň sufistçilik semantikasy ýaly birzatydyr. Türkmen edebiýatyndan mysal alsañ, Magtymgulydaky magşuk bilen, Zelilidäki magşuk bilen deňeşdirip göräýmelidir.

Ikinjiden terjime edilen Rudakynyň gazallarynyň semantiki strukturasyndan derek galanok, onsoň setirleriniň aňyrsyndaky metafiziki, dine ýokarky göze görünip oturan zatlar galýar. Struktura juda ýöntemleşýär. Onsoň ol gazallary bary-ýogy bir gyzyň hesretinde ýanyp ýören adamyň, ýigidiň terk edilen dýgularyna öwürýär duruberýär. Metaforanyň esasy galýarda bedeni ýok bolýar, onuň düýp semantikasy, içki ruha geçýär. Ýananlaryň güldeçisi, lebi-lagyl, bar bolany.

Ikinji döwür-orta ýaş rubagynyň kytganyň ýaşı.

Şahyryň rubagylary klassiki pars edebiýatynyň ilkinji çeperçilik tejribelerini aňladýar. Şonuň üçinem onda Haýýamyňky, Ibn Sinaňky we Tahyryňky ýaly kāmillik antitezalaryň,

paradokslaryň ýyldyrym kimin çaknyşygy ýokdur. Bularda oňa derek didantizm güýçli. Dünýä ýaşayyş adam häsiýetleri we ykballary oňatlyk hem erbetlik ahlaklylyk hem nadanlylyk dostluk hem biwepalyk bag hem bagban ykbal hem jan olaryň baş motiwleridir. Rubagynyň strukturasy onda bir paradoksy açmaga kömek berýär. Paradoks bolsa antiteza arkaly açylýar.

Üçinji ýaş-kasyda. Rudakynyň garrylyk baradaky kasydasy meşhurdyr.

Ferdöwsiniň “Şanamasy”

Abul-Kasym Tusy Horasanyň Tus şäheriniň golaýynda 940-njy ýylda eneden bolupdyr. 1020-nji ýyllarda hem aradan çykydyr. Ferdöwsiniň ömri we eserini ýazyşy barada birnäçe gyzykly rowaýatlar saklanyp galypdyr. Onuň baş ömür kitaby dünýä belli “Şanama” epopeýasydyr. Bu epopeýa ýüz müňden hem köp setirden ybarat poemadyr. Onuň öz sözlerine görä, eser 120-müň setirden ybarat bolman bize gelip ýeten golýazmalarda 80-den 160-müňe çenli setir bardy. Diýmek, olarda goşundular bolmaly. Häzirki wagtda 100-müň setirden ybarat tankydy tekst döredildi. Şanamanyň hatda göwrüminiň hem dünýä edebiýaty üçin seýrek hadysadygyny aşakdaky maglumatlar görkezýär: Gomeriň Iliadasy 18-müň, Odisseýasy 12-müň, Dantesiň Ylahy komediýasy 15-müň, Puşkiniň Ýewgeniý Onegini 5-müň setirden ybaratdyr.

Ferdöwsiniň öz eserleriniň başyny klassiki gündogar edebiýatyna mahsus pikirlerden başlaýar. Ilki bilen aşygyň waspy berilýär. Awtor aklyň adamzat üçin aýratyn ähmiýetine dürli düşündirmeleriň, sypatlandyrmalaryň üsti bilen berýär. Ondan soňra dünýäniň ýaradyşy baradaky söz başlanýar. Munda Hudaýyň dünýäni ýokdan bar edip ýaradyşy, dünýäniň düzümi hakda aýdylýar. Gündogar

renesans üçin idiologik çeşmeleriniň biri gadymy grek filosofiýasy bolupdyr. Grekler dünýä- ýerden, suwdan, howadan we otdan ybarat hasaplapdyrlar. Şeýle garaýyşlar yslam şahyrlarynyň eserlerine hem sinipdir. Soňra „Adamyň ýaradylşy barada söz“, “Şanamanyň ýazylyşy barada söz“ ýaly bölümler gelýär. Jemi elli sany şalyk barada gürrüň edilýär. Şol gürrüňleriň içinde bolsa birnäçe dessanlar ýerleşdirilýär.

Beýik Ferdöwsiniň öz eseriniň başynda söz žanryny ulanmagynda gündogar edebiýatynyň möhüm bir estetiki aýratynlygyny görýäris. Ol özüniň günbatar gündogar diwanynda gündogar edebiýatynda sözüň kultunyň bardygyny ýazýar. Şeýle kult yslamyň düýp özeninde sözüň tutýan orny bilen baglanyşyklydyr. Her bir din Hudaýy özüçe göz-öňüne getirýär. Yslam Hudaýy gönümel manyda göz-öňüne getirip bolmajagyny aýdýar. Faktlardan çen tutsaň ýagny gapdaldan seretseň Hudaýy onuň sözi armaly ýagny söz görnüşinde göz öňüne getirýär. Hut şu ýerden hem sözüň edebiýatdaky kulty gelip çykýar.

Ferdöwsiniň ilkinji Şanamany ýazyp başlandygyny ýöne şahyryň tarpa-taýyn birdenkä ölendigini ýazýar. Damynyndan Ferdöwsini müň setiri öz eserine goşupdyr. Ol Zaratuşdra Pygamberiň Guştasp (Wiştasp) bilen aragatnaşyklary baradaky

rowaýatlarydyr. Umuman Şanamanyň mazmun esasy otparazlykdandyr. Idiologik esasy otparazlykdyr. Munuň özi şahyryň ýaşan döwri bilen baglydyr. Bir tarapdan araplar beýleki tarapdan türkler Eýrany ysgyndan gaçyrýarlar. 999-njy ýylda Samaniler dargaýar. Ferdöwsi öz 30-ýyllap ýazan eserini Soltan Mahmyda getirmeli bolýar. Eser Mahmyda ýaramaýar şonuň üçin hem şahyra serpaý edilmeýär.

Eseriň ideýa esasyny iki tarapyň iki başlangyjyň baky göreşi ideýasy tutýar. Ormuzd bilen Ariman, Eýran we Turan basyblyjy Zahhan hem otrisatel işleriň biridir. Şu ýerde örän gadymy Ariý rowaýaty getirilýär. Feridun Zahhan ýeňýär. Zahhan hakyndaky rowaýatlar eserde uly orun tutýar. Zahhan – Arabystanyň patyşasynyň ogly. Ol kakasyny öldürüp tagta çykýar. Bbu zatlaryň baryny oňa Iblis öwredýär. Şeýlelikde Ferdöwsi diňe bir Eýran däl eýsem Arap mifologiýasynyda oňat bilýär we ýerlikli ulanýar.

Ferdöwsi Dehkanlardan bolupdyr şonuň üçin hem onda Farra häkimligiň kanuny nesile geçişi baradaky ideýa güçlidir. Bu ideýa hem şeýleli, hem Eýrançy millilik bilen bagly bir gündogar şynas Eýranda ähli liriki poýeziýa dine, ähli epiki poýeziýa millilige ýugrulupdyr diýip ýazýar.

Zahhan Jemşidiň tagtyny basyp alýar. Şanamada taryhy berilýär. Keý-kabus, Keý-kubat, Keý-hydrow bu ýerde Pişdadylaryň şejeresi hem berilýär. Kaýumars Huşen, Tekmuras, Jemşit, Zahhan, Haridun, Monaçihur, Nouzar, Zutahmas, Gerşasp.

Zahhan Sermaýa tarapyndan awy berilip ulaldylan Ferudin ýok edýär. Gozgalaňyň başyny demirçi Kâbe başlaýr. Ferudiniň ady gaty gadymy skif mifleride gelýär. Targiçaý skif sungat eserleride Targiçaýyň öz ogluna ýaý berişi baradaky sujet dogrusynda Roýalski ýörite kitap ýazypdyr. Ol Awestada Taraetona görnüşinde duş gelýär. Ferudiniň üç ogly bolupdyr: Sali, Tur, we Eraj. Dünýäni üç oglunu arasynda paýlaýar. Ýöne ulular Eraja görüplik edip ony öldürýärler. Onuň ýerini Manuçihir alýar. Şanamanyň mifologiki bölümi tamam bolup harby gahrymançylykly böümi başlanýar. Onuň baş gahrymany Rüstemdir. Rüsdeň kakasy-Zal, Zalyzň kakasy-Sam. Sam – Keýenileriň serkerdesi .

Rýsdem we Suhrap hem Zal we Rudabe dessanlary gyzyklydyr.

Şanamanyň üçinji bölümi taryhy bölümdir. Munda Ýezdigert 3 hereket edýär.

Abu Ali Ibn Sina

Ibn Sina felsefäniň wekilidir. Orta asrlarda pelsepe ýöretmegiň antiki modelini eýeren Musulman filosofiýasyny şeýle atlandyrypdyrlar. Ylym ol nanliýanyň tersine munu ylym diýip attlan-dyrypdyrlar. Özüniň prdmeti (barlygyň akyl ýetirmek çäkleri) we usul (awtoriti hem mistiki ahwal dälde akyla daýanmak) boýunça kelama ýakynlaşýar. Emma kalam brinjiden dini meseleleri felasofiki dümew edipdir. Ikinjiden Kurany tawil edipdir. Felsepe bolsa hakykata bilişine esaslanyp gelen netijelerine dine formaal taýdaan Kurana laýyklypdyr. Şonda bular hem tawile ýüz urupdyrlar. 832-ýylda bagdatda terjimeçilik işi baaşlanýar we hiristiýan araplar ant filosofiýany tutuşlugyna terjime edýärler.

Pelsepäniň wekilleri: Abu Ýusup al-kindî, Zakariýa Razi, Abu Nasyr, Muhammet Alfarabi, Abu Ali Ibn Sina, Ibn Baja, Ibn Tufeyl, Ibn Ruşd.

Diniň, kelamyň we pelsepäniň gatnaşygy gyzyklydyr. Pelsepede apodiktiki pikirlenme, dinde şahyрана we retoriki pikirlenme, kalamda diometiki we suufistik pikirlenme. Diniň maksady: Ruhy praktiki, kalam öz-özünü aldamak. Dini pelsepe haakykata getirip biler.

Ibn Sina Ismalizmi kabul etmändi. Ol matimatikany, logikany we finhi, meditsinany öwrenipdir. 15-ýaşynda özbaşdak meşgullanyp ugraýar. Nuh Ibn Mansury bejereni üçin onuň kitaphanasyndan peý-dalanypdyr. 21-ýaşynda “kitap al mazmuny” (mejlisi) ýygñalan kitap 20-tomluk (ol hasyl Wel Mahsul (Hasyl we netije)) 2-tomluk al aşyrwol isim (sogap we günä) kitaplaryny ýazýar.

1002-ýylda Ýrgenje gidýär. 1013-ýylda Gürgene barýar. Gürgende “Al kanun fit – tib” “kitap al awsat fil mantim” (mantlyk boýunça orta kitap “kitap al mabda wamaad” kitaby “kitap al- arsad al kulliýa” diýen eserlerini ýazýar. Soňra Reý we Hemedan şäherlerinde bolýar. Hemedanda dürli kynçylyklary başdan geçirýär. Ol bu ýerde kitaboli – mifo eserini ýazýar. Turkiýede Al-hudaýat (gllanma) “Haý Ibn Ýanzan” ýaly eserlerini ýazypdyr.

1037- ýylda aradan çykýar. Onuň arap dilinde 456 parsçada 23 –eserleri bellidir. Kitap alşıfa 18-tom. Birinji bölümi – mantlyk, düşünje, pikir ýöretme, illogizm, suwutnama, diolektika- bulary derňeýär. Ritorika, logika we gramatika, at, işlik ýaly terminleri analiz deň analiz edilýär.

Ikinji bölümi- fizika. Materiýa we onuň formasy, hereket, wagyt we giňişlik, tükeniksizlik we

tükeniklik, mineralogiýa, metiralogiýa, psihalogiýa, botanika we zalogiýa.

Üçinji bölüm- geometriýa, arfmetika, saz we astranomiýa.

Dördünji bölüm-
filosofiýa,(metofizika),antalogiýa we genisa-
logiýa, adam, jemgiýet we ygamberlik.

Ibn Sina grek filosoflaryny öldürüpdir. Aristotelden, Platondan köp zat alyp olary özüçe beýan edipdir.Münejjimçiligi tankyt edýär. Materýany ylmy taýdan düşündirýär.

Ol materýan we onuň atributlary baaradaky meseläni goýýar we giňişleýin çözýär.

Wagytbakdyr,ebergeçmişibarbolsa,geçmişdenöň kigeçmiş...Eger geljek bar bolsa geljekden soňky geljek ...

Abstraksiýa tiorýasyny döredýär.

Instruksiýa kesgitleme berýär.

Mantyga has giň kesgitleme berýär.

Arestotel.Logika – sillogizmleri gurnamagyň usuly baradaky ylymdyr.

Ibn Sina: Mantyk adamaňynda bar bolan düşüňjelerden onuň edinmek isleýän düşüňjelerne geçmegiň usullaryny,şeylede ol düşüňjeleriň ýagdaýlaryny, bir düşüňjeden beýlekä geçişini tertibi we formasynyň görnüşleriniň sanyny öwrenýän ylymdyr.

Dil- pikirň aňladylmasy we aragatnaşykserişdesidir. Söz-akyl ýetirlmedik, entek atlandyrlmadyk zatlary aňladýar.

Pikir ýöretme baradaky taglymatyny döredipdir.

Gözüň anatomiýasyny we görüş prossesini beýan edýär.

Epidiologiýada, wiruslaryň bardygyny çaklaýar.

Diabeti açýar.

Galogiýadan açyşlar edýär.

Kesgitleme- xctt.

Sillogizm- kwc.

Omar Haýýam

Omar Haýýam 1041-ýylyň Maý aýynyň 18-ne Nişapuda dogulýar.

Ilkinji mugallymy Nasreddin Şihmuhammet Mansurdan hasap, geometriýa, fizika, geografiýa, astranomiýa, filosofiýa, fykyh, Kuran, diller, edebiýaty öwrenýär.

Ol Mary şäherinde obserwattoriýa açýar. 1079-ýylda täze kalendar düzýär. 1074-ýylda Seljuklaryň paýtagty Yspyhanabaryar. Soň ýene Nişapura dolanyp baaryar.

Ol 1121-ýylda aradan çykýar.

Omar Haýýamyň döredijiligine düşünmek üçin baş sany meseleden habarly bolmaly.

al-kadar, az-zat as-syfat, al-hilafa, al-fykh, al-iman

Şeýle meselelerdem habarly bolmaak arkaly şahyryň döredijiligini we dünýä garaýşyny sistematik suratda öwrenmek mümkin.

Onuň esasy çeper janyry- rubagydyr. Onuň rubagylarynyň esasy motiwi bolsa şerap hemde meý içmekdir. Şonuň üçin hem onuň filosofiýasyna hem estetikasyna dogry baha bermek, şerap motiwne dogry düşnilşe baglydyr. Emma bu motiw örän çylşyrmly çeper hadysadyr. Bu ýerde meseläni dogry goýmak we dogry açmak üçi ýitti logika,

poýetiki söze ineden düşünmek, jemgiýetiň we aňyň ösüşinden habarlylyk ýaly ukyplar gerek. Şerap sözi şyr içmek manysndadyr. Şeýle sözün, şeýle hereketiň mistiki, genisalogiki akt we mukaddes prinsop hökmündäki manysy baryp otparaazlyk döwründe kemala gelipdir. Otparazlarda mukaddes “haoma” – efendra dini dessurlarda ulanylypdyr. Şerap-Haýýamyň rubagy dünýäsini gurnaýjy hem kesgitleýji barlykdyr. Onuň rubagylarynda şerabyň dürli-dürli manylara, jähtlere, motiwlere, obrazlara gelýändigini tebigidir. Çünki şerap şahyr üçin öz genisini açmagyň hertaraplaýyn we köp ulanarlykly uniwersal serişdesidir. Eger bu unuwersal filosofiki we estetiki hadysany belli bir derejede ýöntemleşdirip sistemalaşdyrsak onda şerabyň Haýýamda umuman aşakdaky ýalyrak manylainyň bardygyny tassklamalydyrs:

1 Jemgiýettçilik-progres manysynda.

2 Sufi-mistiki .

3 Gnosialogik.

4 Estetiki.

5 Ewristik.

6 Epikuristik.

7 Asyl manyda.

Şerap şhyra dünýäni hertaraplaýyn açmakda tapylgysyz açar bolup hyzmat edýär. Munda filosofiki-metafiziki oýlanmalar hem skeptiki “içi

güjüklilik” hem, mistiki hala düşmek hem, durmuş söýjülük hem jemgyýetiň we dar beýnili adamlaryň aýbyny gazaplyk bilen paş etmek hem dünýä akyl ýetirişiniň özboluşly taraplary hem bar. Wagtyň çäginde çykmaga şerap mümkinçilik berýär. Ol çäkdäki çykandan soň bolsa, dünýä hiç zatdyr. Şerap bütin dünýä taryhynyň özge bir wariantynyň mümkinçiligidir. Şerap ölüm dergähine ýetip şondan bari seretmäge mümkinçilik berýär. Ol dünýäni öz döwürdeşlerinden öz swliziýasyny bütinleý başgaça görmäge, görkezmäge puryja we serişde bolup durýar. Şerabyň ekzistensiýal manysy bar. Şahyr şerap, jan, küýze, ttoýun, pelek, häk, meýhana, gül ýaly düşüňjeler filosofiýany işledýär. Meýhana-Omar Haýýam üçin dünýäniň täze modeli.

Rubagylaryň 1977-ýyldaky neşirinde jemi 271-sany şygry ýerleşdirilipdir.

Saady Şirazy

Abu Abdylla Musiheddin Saady 107-ýaşap dünýeden ötüpdir. (1184-1291)

Şahyryň çagalygy Şirazyda-Farsyň merkezinde geçipdir. Soňuraklar Bagdadyň Nizamiýe medresesinde okaýar. Soň bolsa uly syýahata ugraýar. Ýigrimi ýyldanm köpe çeken syýahatlary döwründe 15-gezek Mekgde, Damaskda hatparazlaryň ýesil;iginde, Kaşgarda, Hindistanda bolupdyr.

Ömrüniň kämillik döwründe şahyr öz paýhas hem köňül kämilligni özüniň meşhur iki dessanynda “Gülüstan” (Gül bagy) we “Bostan” (Miweli bag) eserlerinde beýan edpdir. Bulardan başgada şahyryň meşhur gazallary baydyr. “Gülüstan” dessany ýarym kapýaly nesr, “Bostan” bolsa şygyr bilen ýazylandyr.

Şahyryň bu eserleri döp, nezire güçli rol oýnap gündogar edebiýatynda özboluşly hadysadyr. Eseriň başynda awtoruň özi eser ýazmakda hiçkimden täsir almandygyny ýörite belläp geçipdir.

Saadiniň bu iki dessany 2000-ýylyň Magtymguly-Bitaraply aýlarynda türkmençe “Edebiýat we sungat” gazetniň dürli sanlarynda çap edildi. Dessanlary pars arginalyndan professor R.Rahmany terjime edipdir. Terjimäniň örän şoely çykandygyny

aýtmak gerek. Terjimeçi özüniň işi barada şeýle ýazypdyr:

“Gülüstanda” hem “Bostanda” terjimäniň esasy aýratynlyklarynyň biri- onda döredijilikli terjime diýilýän usula bütinleý ýol berilýändiginden ybaratdyr. Şygyr setirleriniň pugta sazlaäşygy (rtmi) kapýany saklamak bilen birlikde mazmuny doly saklamak bilen birlikde, sözme-söz meňzelmeleriň we metaforalaryň gaýry görnüşlerini bolşy ýly saklap terjime edildi.

Bu eserler arkaly Saady çeperçilik medenýetine uly goşant goşdy. Ýewropa ýurtlartnda 17-asrdan başlap şahyry tanap ugraýarlar. Biziň Andalyp, Azady, Magtymguly ýaky şahyrlarymyz beýik ussadyň eserlerini juda oňat bilipdrler. Ylaýtada Azadynyň “Wagzy – Azadynda” Saadynyň güçli täsirini görmek bolýar. Azada degişli “Muhtaserde”, “Şyh Saady fermnt” diýen sözlem juda köp duşýar. Bu ýerde “Gülüstanyň” 12-hekaýatyndan parçalar getirilýär. Onda zalym patyşa bilen Takwanyň gürrüni (Hudaýa haýsy gulluk has ýagşy gullukdyr) getirilýär. “Gülüstanyň” 3-babynyň 4-nji hekaýaty hem getrlýär.

Akylsyz ärler zer bilen

Ýazylan bet hata meňzär.

“Gülüstanyň” sözbaşysynda şeýle setirler bar:

Bir gije öten günleriň aýy bilen gözýaş dökýärdim, armanly, haýly geçen ömür üçin ahmyr çekýärdim, köňül öýümiň diwarynyň daşyny gözýalarymyň almazy bilen deşýärdim, halyma lapykeç şu býtleri goşýärdim.

“Gülüstan” Su aşakdaky baplaydan durýar:

1. Patyşalaryň sypaty hakynda
2. Derwüşleriň gylgy dogrusynda
3. Kanagatyň artykmaçlygy barada.
4. Geplemezligiň peýdalary barada.
5. Söýgi we ýigitlik hakynda
6. Mejalsyzlyk we garrylyk hakynda.
7. Terbiýäniň täsiri harada
8. Söz we söhbet döpleri barada.

Nesr bilen Nezmniň üç hili gatyşygy bar.

- 1 Ritmli nesir sazlaşyk bar kapyýa ýok.
- 2 Kapyýa ýok ritm bar.
- 3 Ritm hem kapyýada ýok. “Gülüstanda” üçisem ulanylýar.

“Bostan” tutuşlugyna nezm bilen ýazylyp 4-mün beýtden ybaratdyr.

“Bostanda” hem dürli ajaýyp hekaýatlar ulanylýar. Eseriň 1-baby “Adalat we ynsan hakynda” diýilip atlandyrylýar. Onda Nowşirwan Adyl we beýleki şalar hakynda gürrüň berilýär.

Saady Şirazynyň ajaýyp eserleri dünýä edebiýatynyň genji – hazynasydyr.

Hafiz Şirazy Abdyrachman Jamy

Şemseddin Muhammet Hafiz- dünýä lirikasynyň genisidir. Ol bütün ömrüni Şirazyda geçiripdir. 1300-1389-ýyllarda ömür sürüpdür. Onuň tahllysy şahyryň yslamyň ilkinji çeşmelereni näderejede bilendigini görkezýär.

Hafiz Şirazynyň edebi mirasynyň esasy bölegi gazallar boup, ondan 500-golaý gazal miras galypdyr. Haziziň gazallary gazal janrnyň ýeten iň belent derejesidir. Gazalyň belli bir temasy ýokdur. Onda sujet gahrymanyň belli bir ruhy ahwalaty esasynda guralýar.

Hafiziň gazallary sopyçlayga ýugrulandyr. Ol 10-ýaşda Kurany ýatdan aýdyp bilipdir. Şonuň üçin hem özüne degişli lakam edinipdir. Ol özboluşly sopy şahyr bolup ýetişipdir. Juda aýlowly bolany üçin Hafiza “Lisan al-gaýb” – “Syrli dil” diýip at beripdirler.

Eserň obrazly dili onuň poýetikasyna göniden-göni baglydyr. Hafiz gazalyň poýetikasyny kämilliğiň çür başyna ýetirýär. Munuň özi pikirleriň we duýgylaryň birnäçe “etajy gaty” okyjylaryň düşüňjesi taýdan dürli-dürlidir. Netijede döreýän çylşyrymlylyk “Lisan al-gaýb” gürrüňini döredýär.

Nuraddin Abdyrahman Ibn Ahmet Jamy 1414-ýylda Horasanyň Hyrat şäherinde doguulupdyr. Kakasy iň uly ruhanylaryň biri bolupdyr. Ol Hyraj şäheriniň şeýh ul-yslamy bolupdur.

Jamy ilki Hyratda soňra Samarkantda bilm alypdyr. Arap hem Pars dillerini ritorikany, filosofiýany, fkhý, matematikany we beýleky ylmlary öwrenipdr. Döredijilik işine Jamy ir başlapdyr we şöhrada ir ýetipdir. Ol 1472-ýylda ýakyn gündogara syýahat edipdir. Şahyr 1482-ýylyň Sanjar aýynyň 9-na aradan çykypdur.

Jamynyň edebi mirasy ulydyr, onuň awtogafý hem saklanyp galypdyr. Onuň eserleriniň arasynda öwlyä-pirleriň ömür namalary, uly filosofiki işler edebiýat öwreniş ylmna degişli eserler bar. Onuň üç sany diwany bellidir. Bulardan bşgada şahyryň “Haft owrangy”-“Ýedigeni” meşhurdyr. “Ýedigen iki hem baş sany aýratyn böleklere bölünýär. Olara “Silsimat az – zahab” , “tuhfat al – ahrar” , “Isgenderiň akyl kitaby” ýaly filosofiki eser hemde “Ýusup Züleýha, Leýli-Mežnun we Salman-Afsal” Yaly poýemalar girýär. Bular ýokary çeperçilikli eserlerdir, hekaýatlaar, basnýalar, tymsallar, rowaýatlar olaryň çeper mazmunyny düzýär.

Igender Jamynyň eserinde Musulman Pygamberi hökmünde çykyş edýär.

Şahyryň “Baharystan” eseri hem özboluyşly dessandyr.

Jamynyň “Baharystanynda” Hatam taý hakynda ajaýyp hekaýat berilýär. Bu ýerde şahyr gysgançlygyň we sahylygyň düýp manysy barada ajaýyp pikirler ýöerdýär.

Jamynyň ähli eserleriniň sujeti özünden öňki edebiýatdan alynandyr. Şahyryň döredijiligi tutuş klassiki Paes edebiýatynyň ähli çeperçilik gazananlarynyň özbaoluşly jemi hasaplanylýar. Şonuň üçin hem Jama “Hatym aş –şuwar” – şahyrlaryň sopusy diýilýär.

XIX-XX-asyr täjik edebiýaty

XIX asyr täjik edebiýatynyň görnükli wekili Ahet Mag-tym Danyşdyr. Ol 1827-97-ýyllar aralygynda ýaşap geçýär. Ol üç gezek Rusýada bolup görüpdir we Buharanyň ösüş ýoluna düşmegini isläodir. Ol örän öňde baryjy adam bolupdyr. Hemde Buharanyň möwriti öten ýaşayyş düägünleriniň täzelenmegini isläpdir.

Şahyryň köp eserleri dürli-dürli golýazmalara düşenligi sebäpli bize gelp ýetmändir. Saklanyp galaan eserleriniň in esaslary şulardyr: “Geň taň başdan geçirmer” hemde “Buharaýy şerifiň emireriniň ömür beýany” munda şahyryň degişi ýaşayyş düzgünerine garaýyşy ttankydydyr. Aahmet Danyş öz eserlerinde şertli ýasama edebi dilden ýüz döndürüp, halkyň janly dilinden giňden peýdaanypdyr. Bu hakda Sadreddin Aýny hem öz ýatlamaarynda ýazypdyr.

XX -asyr täjik edebiýatynyň görnükli wekili Sadrddin Aýny 1878-ýylyň Gurbansoltan aýynyň 15-de Gijiwanyň gola-ýynda dogulýar. 1889-ýylda kakasy we ejesi mergiden ýogalýar, edil şol ýylyň bir gününde Sadrddinn Şeripjan Magtymyň ýoldaşy Abdyl Wahytt bilen “Beýit barak” oýnuna gatnaşýar. Şonda ýeňiş gazanan 11-ýaşly oglanjygy Şeripjan Magtym Buhara okuwa çagyryýar. Sadreddin Buhara

baryp ,ilki 1890-91-ýylarda “Mir arap”, soňra 1892-93-ýyllarda “Alymjan”, 1894-96-ýyllarda “Badabeg”, 1896-98-ýyllarda “Hoja zahit” , 1898-ýyldan arakesmeer bilen tä 1917-ýyla çenli hem Gögeldaş medresesinde okaýar.

Edebiýat şol wgytky meseleriň köpsiniň maksanamasyna girmeyän eken. Şonuň üçin hem Aýynyň edebi düşünjelerini Şeripjan Magtymyň üşmellenlerinde baýlaşdyrypdyr. Ol bu ýerde Ahmet Danyşyň şagirtleri bilen tanyşýar. Umuman, Aýyma şol döwürde dini ylmdan beter edebiýat, şahyrçylyk ylymlary bilen köp gyzklanypdyr. Ol pars klassikasyny doly öxleşdirýär. Öz döredijilik işine bolsa 1894-ýlda başlapdyr. Illki başda beýleki lakamlar soň bolsa, Aýyny lakamy bilen ýazypdyr. Şu at bilen 1895-ýylda “Gyzyl gül” şygryny ýazypdyr.

Aýny 1905-ýylda rewalýusýasyndan soň jditlr goşulýar. 1909-ýylda täze melodikanyň işini mkdepde çagalara bilim berip başlaýar, dürli okuw kitaplaryny ýazýar. Aýynyň bu häsiýetlri dini izagalaklaryň göwnüne ýaramaýan, oňa gazet okanlygy üçin azar berýärler. Şonuň üçin hm Aýyny Gyzyldepäniň pagta zawodyna işe geçýär. 1916-ýylyň Gurbansoltan aýyna çeenli işleýär. 1917-ýylda tutulup Emiriň buýrugy bilen 78-gezek ýeenjilýär.

Soňam zyndana atylýar. Ony rus esgerleri halas edýärler, emma agasy bilen inisini öldürüpdirler.

Sadreddin Aýny redaktorlykdan YA-nyň ilkinji prezidentçiligine ýetişýär.

Onuň likinji “Adna” powesti 1927-ýylda çap edilýär. Adna Gülbibi söýýär, oňa öýlenmek üçin pagta zawodyna işe girýär. Emma ähli gazananlaryny almak üçin ony talaýarlar. Adna ikinji gezek talap etmäge çykýar. Ol 17-ýylyň rewalýusýasyny gözi bilen görýär. Ol agyr keselleýär we öz dogduk meekanyndan uzakda Daşkeentde aradan çykýar. Bu powest orta asyr pars prozasyna ýetipdir.

Alym 1928- ýylda “Komar” 1930-ýylda “Dohunda” (Dagly) romanlaryny ýazýar. Soňky roman 5-bölämden ybarat. Çopan Ýeedigär bilen Gülnaryň göwnüni ýadygäriň gaçgaklygy 1-bölämdä, 2-bölämdä Ýadygäriň Kuharadaky durmuşy, 3-bölämdä 1917-20-ýyllaryň wakalary beýan edlýär. 4-bölämdä Ýadygäriň basmaçylara garşy göreşi, 5-bölämdä 1926-30-ýyllaryň tääze durmuşy suratlandyrlýar. Aawtoryň bu eserinde çeper kämillik görünýär. Triligiýanyň 3-nji kitaby “Gullar” ro-manydyr. Wakalar 1825-1934-ýyllar aralygynda bolup geçýär.

1 - böläm XIX -asyryň soňky üç çäregi, rusýa

2 - bolüm XX -asryň başlary, rewalýsýa.

3 - bōlūm 1917-20-ýyllar.

4 - bōlūm 1920-25-ýyllar.

5 - bōlūm 1925-33-ýyllar.

Sapar tulan, Muhabbet, Urman pālwaan, Haalat
Emin ýaaly gahrymanlary bar. Bu ýerde biz eedebi
gahrymanlaryň birgiden golýazmasyny görýäris.
“Gullar romany täjik edebiýatynyň hakyky milli
eseri hökmünde taryha girdi.

XX - asyr täjik edebiýaty

Sadreddin Aýny “Gullar” romanyndan soň könee mekdep hekaaýasyny “Ýadygäär” goşgular ýygynyndysyny “Süýthorun ölümü”, “Ýerim” powestlerini, birnäçe oçerkleri, poýemaalary ýazýar. “Süýthorun ölümü” powestindäki kary işini baryp obrazy dünýä edebiýatyndaky gysganyşlaryň galeereýasyna giren obrazdyr.

Beýik Watançylyk urşundan tä ömrüniň ahyryna 1954-ýylyň tomusuna çenli Aýny “Ýarlamalaryň” üstünde işleýär.

“Ýarlamalaryň” 1-bölümünde XIX - asyryň 20-ýyllaryň tä-jik obasy suratlandyrylýar. Kakasy Seýtmýrat ussa, Murfulla, Habyby ýaly adamlar hereket edýär.

2-nji bölümde Kuharadaky medrese durmuşy, rosiýanyň täsiri suratlandyrylýar.

3-nji bölümde 1905-ýylyň ösüş prozasyndaky Kuhara mähellesi suratlandyrylýar.

4-nji bölümde awtor täjik inteligensiýasynyň wekili Aman Iýullanyň, meşhur magarfçy we edebiýatçy Ahmet Danyşyň ömri we eden işleri barada gürrüň berilýär.

Aýny özüniň “Ýarlamalaryny” ýazmakda Saadiniň “Bos-san”, “Gülüstan” eseserlerindäki awtobiýografik yza çekişme-lerden, Wasylarynyň

muşhurlyklaryndan peýdalanyndyr. Roma-nyň iki bölümi 1956-ýylda Buhara ady bilen Türkmen dilinde neşir edildi.

XX - asyr täjik edebiýatynyň görnükli wekili Mürze Tursunzada 1911-ýylda Garagan obasynda eneden bolýar. Mürze ilki oba mekdebind, soňra Duşanbedäki mekdep – internatda okaýar. Soňra Daşgentdäki Magarf instutynda okaýar. Kamsamolyň gazetinde işe başlaýar.

“Ýeňiş baýdagy” atly ilkinji goşgular ýygynyndysy 1932-ýylda çap edilýär. Soňra “Güz biilen Ýaz” poýemasynda täjik aýal-gyzlarynyň ykbalyndan söz açýar.

Şahyr 1936-ýylda Abdysalam Dehoty bilen “Hysrow-Şirin” dramasyny, 1939-ýylda bolsa “Wosenin gozgalaňy” troýasyny ýazýar. 1939-ýylda halkara ideýa lirikasyny özünde jemleýän “Goşgular” atly ýygynyndysy neşir edilýär. Joşgunlylyk romanyň afarizmlik onuň poýezyasynyň esasy sypatlaryna öwrülýär. Şahyr Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda dürli goşgulary, poýemalary ýazypdyr. Urşdan soň Mürze Turgunzada gaty öndümi işleýär. “Moskuwaly gelinlik”, “Hindistan balladasy”, “Men apat gündogardan” poýemalary we goşgulary ýazýar. 1954-ýylda meşhur “Haasan arabakeş” 1956-ýylda “Azýanyň sesi”, 1957-ýylda “Baky ýagtylyk” poýemalaryny

döredýär. Şahyryň bu ýyllarda halkara temasndan ýazan eserleri uly meşhullyk gazandy. Onuň “Men apat gündogardan” romany dürli paralleller, deşdirmeler getirip ussatlyk bilen ýazylypdyr. Şahyr 1948-ýylda SSSR-iň döwlet baýragyna, 1960-ýylda bolsa Lelin baýragyna (“Azýanyň sesi”, “Hasan arabakeş”) goşgulary mynasyp bolýar. “Hasap arabakeş” poýemasyny baş gahrymany Hasan. Onuň bar baýlygy aty bilen arabasy.

Awtoryň özi hem Daşkende okuwa iberleninde ýoldaşy ikisiniňde otlyýolunuň geçýän ýeri bolan Termeze çenli Hasanyň arabasynda gidendiklerini ýazýar.

Tursunzada öz gahrymany Hasanyň görmegeý Sadaba bolan päk söýgisi galagopgynlylygy inçe duýgusybarada söz açýar.

Hasanyň durmuşunda uly öwrlüşik bolup geçýär. Bir gezek ol Benj derýasynyň aňry kenaryna bir södegäriň ýükini geçirýär. Özüni ýigrendiren söwdegäri ol arabadan agdarýar. Soňra Hasan öz ýabysyny kolhoza ttawşyryp zähmet çekip başlaýar.

Mugallymçylyk edip ýören Sadap oňa hatlar ýazýar. Hasan şähre gidip şafýorçylyk kursuny gutaryp gelýär.

“Azýanyň sesi” poýemasynda Azýa we Afrika hallarynyň azatlyk milli garaşsyzlyk ugrundaky göreşleri beýan we wasp edilýär.

1960-ýylda Tursumzada “Şirin janym” poýemasyny döredýär. Onda şahyr özüniň şahsyýet hem jemgiýet, ömrüň manysy, maksatlary we ynamlary hakdaky oýlanmalaryny beripdir. Eseriň merkezinde sözüň hakyky manysyndaky päk ahlakly adamyň keşbii goýulupdyr.

“Türkmenistan” neşirýaty şahyryň “Hasan barabakeş”, “Azýanyň sesi” poýemalaryny 1962-ýylda M.Seýidowyň terjimesinde kitap edip çykaryldy.

M.Tursunzada 1977-ýylda aradan çykdy.

Azerbaýjan edebiýaty. Nyzamy

Ylýas Ibn Ýusup Nyzamy – dünýä edebiýatynyň iň beýik wekilleriniň biridir. Ol 1141-ýylda Azerbaýjanyň Genje şäherinde eneden bolupdyr. Ol 1209-ýylda aradan çykypdyr. Şahyryň döredijiligine düşünmek üçin onuň döwrüni bilmeli. Nyzamynyň ömri Azerbaýjanda Seljuklaryň häkimlik eden döwründe geçipdir. Şahyryň ömri barada hiç zat belli däldir. Onuň şähre senetkärleriniň maşgalasyndan gelip çykandygyny çaklamak mümkin. Öz dessanlarynda ol eliniň ýukalygyndan köp zeýrenýär, emma bu garaşmak däl-de eýsem döredijilik etmäge mümkinçilik bermeýän goly ýukalykdyr. Onuň döwründe şahyrylyk ýeketäk hem aýratyn kär bolmaandyr, şahyrlar şol bir wagytda hem ulama hem hekim hem münedjim bolupdyrlar. Nyzamynyň eklnç çeşmeside megerem mugallymçylyk ýada söwdegärlik bolana çemeli Şahyryň dessanlarynda şäher peeýzajy şol döwrüň uly şäheriniň deesgalary giňişleýin wee oňat suratlandyrlpdyr. Onuň aňlamalary hem şäher durmuşundan wee şäheerliniň pisihalogiýasyndan alnypdyr.

Nyzamy бүti ömrüni pukaralykda hatda zahytlykda geçiripdr. Öz aýaly öňki gyrnak An-agy tüýs ýürekden söýüpdir. Kir ogul dogrusy An-ak ir

ýogalypdyr. Şahuryň doslary köpbolupdyr, takwa, hekim we şahyr hökmündee onuň abraýy gaty ýokary eken.

Nyzamynyň eserleri gündogar edebiýatynyň iň beeýik dereeklerinden birini alamatlandyrýar. Şonuň üçin hem olar mazmun we çeperçilik taýdan özleşdirilmesi gaty bir aňsat miras däldir. Munuň üçin taýýarlyk şahyryň dünýä garaýşynyň we esteetikasynyň esaslarynda habarlyk zeerurdyr.

Nyzamynyň döwrüniň nähili dünýägaraýşy bolupdyr? 12-asyrda ýaşan Nyzamynyň düşünjesinde asman gümmezi gymyldysy Ýeriň daşynda aýlanyp dur. Şahyryň köp obrazlary hut şu düşüňjä esaslanýar. Asman hemde “Seýlirler” ýeedi sany planeta aýlanyp durlar. Şahyryň obrazlaryna diň salsaň ýer başlan gerşine münen öküzüň üstünde dur. Emma beýik Nyzamy muny göni manysynda aýdýar diýip bolmaz. Onuň üçin şeýle surat – mifdir. Mifde asman-okýan, aý bolmak, öküz-gün. Diýmek şahyr göçme manyda gürleýär. Eger ol öz garaýşlaryny açyk aýdan bolsa megerem bütinleý başgaça gürlärdi.

Adam maddy zatlaryň ösümlik we haýwanat dünýäsiniň yz ýanyndan ýaradylan mahlukdyr. Nyzamynyň alhimýadan we münejjimlikden habary bolupdyr. Onuň üçin möhüm zat alhimýan gaýgysyz ylmy gzlegçiligidir. Şahyr ähli ylmlardan hikmetçi

ýokarda goýýar. Hikmet-adam bedeni we jany baradaky uniwersal bilimdir. Mundan başgada hikmet, meditsina, psihologiýa, gipnoz, psihologiýanyň ugurlaryndan birnäçöz içine alypdyr.

Nyzamynyň “Hamsana” girýän dessanlarynyň sujjetleri köne rewalýusadan we taryhlardan alynandyr. “Hamsanyň” çeperçilik derejesi gaty ýokarydyr. Onda assosiatiw obrazlaryň many hem ses assosasiýalarynyň bir gideni bardyr. Ähli dessanlar bitewi pikirler arkaly bir sapaga düzilendir. Beýe kompazisiýon bitewilik logiki ýada simmetirik kompazisiýa bilen edil bir zat dälidir. Juda ünsli we düşnükli bolmadyk okaýjy her hili öwrlüşkleri duýubam bilmeýär, köpsini gaýtalp kabul edýär. Nyzamy öz eserlerini ýazmak bilen Talstoýuň diýýän baglansyklaryny gazanmak isläpdir. “Homsanyň” manysy onuň uly göwrümünde, söz düşeginde dälde şol “uly baglansyklardadyr”. Şahyr şol bir pkri aňyna ýetmek üçin ony dürli formalada sujjet arkaly beýan edipdir.

Nyzamynyň dünýäsinde Ysphyhanyň orny ulydyr Nyzamy eserlerini tamamlanyndan soň oňa “jogaplar” nijeler ylm alypdyr. Wmir Hysrow Dehlewiniň, A.Nowaýynyň eserleri has meşhurdyr. Munuň özi gaýtalama dälde Nyzamynyň döreden eserleriniň dürli pesturasyny taýýarlapdyrlar. Şonuň üçin hem gep edebi ýarym gaýtalanma esasynda

ösýnligindedir. Diňe şonda ýüzlerçe ýyllaryň
dowamynda durnukly edebi dünýägaraýyşy
saklamak mümkindir.

Nyzamy Genjewiniň “Hamsasy”

Nyzamynyň “Hamsasynyň” ilkinji dessany “Mahzan Al-Asrar” eseridir. Munuň türkmençesi “Syrlar hazynasy” bolýar. Eseriň başynda Allaga homd-u senala we Muhammede Salawataýdylýar. Awtor Kuranyň temalaryu boýunça pikir ýöretmelerini beýan edýär. Şondan soňra ol şu kitabyň ýagdaýy we artykmaçlyklary hakynda söz açýar. Bulary düşündirmek üçin Nyzamy öz eserini dürli deňeşdirmeler bilen baglaşdyrýar: Eser- gül, eser - gant, eser – dürr, eser – altyn ýöne bu ähli güllerden gantdan, zürretten, altyndan zyýadadyr. Şondan soň sözün zyýadalygy baradky makala gelýär. Söz – başlangyç, söz-roman. Söz bolmasa dünýä hem bolmazdy. Biz diňe sözde ýaşayarys. Ähli ýollar söze çenli barýar. Diňe söz ähli zatlara çenli baryp ýetýär. Şahyr sözün artykmaçlygy, akyl yetriş syrlary, ýürek terbiýesi, söýgi, gözel-lik barada oýlanýar. Sözün şeýle absalýut ähmiýeti barlygy üçin hem awtor öz dessanyny 20-sany söze, makla bölüpdir. Her bir makalaň öz başyna bir dünýäsi bardyr.

1-makala: Adamyň ýaradylyşy barada. Adam atany Allanyň ýaradyşy. Adam üýtgeşik akyl paýhasy bilen ähli mahluklardan zyýadadyr. Ýöne onuň ýalňyşlyklaryda bar. Ol Jennetden kowuldy. Çünki

ol bugdaýy iýdi. Şu onuň nesilleri üçin uly sapakdyr. Arpa çöregini iý! Şu ýerde “Namys bolan, emma günäsi geçilen patyşa barada hekaýat” berilýär. 2-makala: Şaha adyllyk nesihatlary.

Akarda suw, öwserde ýel bolgun, ýerden parahat bolgul ! Bu dünýäniň, imanyň aladasyny et. Bu makalada “Nowşirwan bilen onuň weziri barada hekaýat” geçirilýär.

3-makala: Dünýäniň giňligi barada. Ýer adamyň duşmanydyr, pelek jelladydyr, dünýä bilen dost bolma. Bu makalada “Süleýman baradaky hekaýat” bar.

4-makala: Şahyr öz poýetlaryna rehimli bolmagy barada. Munda “Kempir bilen Soltan Sanjar barada hekaýat” ýerleşdillpdir.

5-makala: Garrylyk hakynda. Garrylyk mejallykdyr, ýaşlygyň gadryny bilgin ulalmazdan burun. Garrandan soň, hiç zat gazanyp bolmaz.

6-makala: Halk zatlaryny ilň barada. “Ir awçy we tilki barada hekaýat”.

7-makala: Adamyň haýwandan zyýadalygy hakynda. Ähli jandarlar adam üçin ýaradylandyr. Ýöne adam hem jandarlara howandarlyk etmeli. “Feridun bilen keýik hakynda ekaýat”.

8-makala. Dünýäniň ýaradylşy hakynda.

Adamyň günä gazanmagy bilen dünýä hapalanypdyr. “Ogry bilen tilki hakynda hekaýat”.

9-makala. Dünýä işlerini taşlamak barada.

10-makala. Ahyrzaman hakynda. Ahyrzamanyň kartinasy çekilýär. Ýer-gk tapyşar, ýyldyzlar döküler, asman gümmezi ýykylar. Ahryzamana adamyň günäleri sebäp bolar. “İsa hakynda hekaýat” berilýär.

11-makala. Dünýä biwepalygy hakynda. “Akylyly Mobet hakynda hekaýat.

12-makala. Ýokluk matlabyndan el üzme hakynda.

13-makala. Dünýäni ret etmek hakynda. “Haç we Sopy hakynda hekaýat.

14-makala. Bitewiligi ret etmek. “Zalym şa we Tapba hakynda”.

15-makala. Görüpleri ret etmek. Pahyrlara görüpçilik edýänler.

16-makala. Menzili çalt geçmek hakynda. “Pir bilen Mürid” hakynda hekaýat.

17-makala. Ybadat we haýbat hakynda.

18-makala. Patyşalary paş etmek hakynda.

19-makala. Jemagata barmak hakynda. “Harusy Er-Reşit bilen Dellek barada hekaýat”

20-makala. Döwürdeşleriň pesligi barada. “Bilbil we Laçyn hakynda hekaýat”.

Kitabyň soňy. Öz şahyrlyk zämeti şygryň gözelligi barada oýlanmalar ýerleşdirilipdir.

Hamsanyň ikinji dessany “Hysrow Şirin” eseridir. Bu dessanda “Anyşirwan – Hysrow (531-579) ormuz rowaýatlar beýan ediyär”. Şahyr “Kitabyň manysyna düşünmek” baradaky sözbaşysynda öňki dini kitapdap soň özüniň yşga ýüzlenendigini aýdýar. Hysrow-Şirin hekaýalary “Şanamada-da” bar. Ýöne olary ýazanda Ferdöwsi eýýam garry adam bolupdyr, yşk gyzyklandyrmandyr. Nyzamy Ferdöwsini gaýtalamagy dälde onuň gözden salan zatlaryny beýan etmegi niýet edýär. “Yşk hakda birnäçe söz” diýen bölüm gelyär. Bu bölüm filosofiki häsiýete eýedir. Yşk bolmasa ýaşayyş ýok. Yşk bolmasa, magnit hem demiri özüne çekmeýär. Ähli halk yşga ymtylýar. Yşk ähli umumy dartyş güýji.

Nyzamynyň “Hamsasy”

Soňra bu kitabyň ýazylmagynyň sebäbi baby gelýär. Şahyryň ýanyna örän takwa we alym adam gelipdir. Ol Nyza-mynyň Allany ýat etmegiň deregine otparazlar barada eser ýazandygyny juda närazylyk bildirpdir. Şonda şahyr ýazan baplaryny okap berende şahyrlaryň obrazlaryna we gözelligine aňk bolupdyr.

Ormuzyň ogly bolýar. Hysrow akylda, görmegeýlikde ili haýran edipdir. Ol gaty güýçli we edermen bolup ýetişýär. 14-ýaşyna baranda bilim guşy ganat baglaýar. Ol bilim deňiznden merjenleri tapyp şazada gowşyrýar. Hysrow haýwanyň tegeleginden başlap ähli dünýäni atlandyryo bilýär. Ol guluň uly borjunuň ýokdygyna düşünýär.

“Hýsrowyň awa gidişi” Hysrow şerap içip dync alýar. Hysrow tertipsizlikde kakasynyň ýanynda ýamanlanýar. Hysrow iki sany garryny öňüne salyp kakasynyň ýanyňabarýar. Kakasy onuň günäsini geçýär. Hysrowyň obrazyny döretmekde Nyzamy yzygiderli suratda deňeşdirme ulanyp bilýär. Ol hemişe Hysrow Yusup parallalini ulanýar.

Şondan soňra Hysrow düşünde atasy Anyşirwany görýär. Gijäniň zülpleri kükände ýagtylyk tümlige siňdi. Atasy oňa düşünde 4-sany möhüm habary berýär.

- 1 - Ol owadan gyza öýlenýär.
- 2 - Şebdň diýen ata eýe bolýar.
- 3 - Tagta çykaýar.
- 4 - Barbed diýen bagşy onuň bilbili bilýar.

Şondan soňra “Şapuruň Şirin baradaky hekaýaty” gelýär. Şahyr Şapuruň dilinden Şiriniň waspyny berýär. Bu hili serişdelerine esaslanýar. Ýüzi – helal, gara-göz, dişi-dür, lebi-lagyl, demi-müşki-anbar.

Hysrow Şapury Ermenistana iberýär. Emiriň şahy Şebdiziň taryhyny alyp berýär. Şebdizi at şekilindäki gara gol bilen möhürlenlen baýtal dogurupdyr. Şapur Hysrowyň partiretini çekip Şirine görkezýär. Şirin aşyk bolýar. Şirin aw bahanasy bilen Şebabaza münüp medaine gaçýar. Medaina parslaryň gadymy paýtagtydyr. Onda küsütin ýazgylar ýerleşýär. Ýewropalalary Kitesifon diýipdirler. Uzak ýoldan üsti başy tozan bolan Şirin çeşmede suwa düşýär. Ony görüp Biştriýa hem tisginip gidipdir. Edil şol wagyt hem Hysrow Ormuzdan gaçyp tersine Ermenistana tarap barýar. Ol ýolda Şirini görýär, ýöne tanamaýar. Şirin Hysrowa garaşyp onuň üçin köşk gala gurdurýar. Bu mahallar Hysrow Mehin Banubyň myhmany, ol meýlisde. Awtor bu ýerde dünýä ötegçiligi baradaky pelsepeleri beýan edýär. Umuman epika filosofıanyň her lokal ýagdaýda ýüze çykmagyna purýja berýär.

Kakasy ölerden soň Hysrow tagta çykýar. Emma Bährem Hysrow kakasyny öldürdi diýip töhnet atýar. Şonuň üçin hem Hysrow Mugana gaçýar. Awda Şirin bilen Hysrow biri-birine duşup huşdan gidýärler. Şondan soň dürli meýlis, bahar, aw beýany gidýar. Hysrow awda arslany öldürýär.

Hysrow Ruma gidip Mahym gyzy Merýeme öýlenýär. Ol Medaina gelip Bähremi ikinji tagta çykýar.

Mehun-Wany aradan çykyp tagt we baýlyk Şirine galýar.

Hysrow Şirini gijelikde oýnaş bolmaga çagyryýar. Şiriniň muňa gahary gelýär.

Soňra sujete Perhat goşulýar. Perhadam hünärini eşiden Şirin ony görmäge gelýär. Hysrow bilen Perhadan jedel diologik berilýär. Perhada Şirin öldi diýilen soň ol özüni heläk edýär. Merýem ölýär. Şirin bilen Hysrowyň ýoly açylýar. Olar ahyr toý tutýarlar. Emma Şirje kakasyny öldürýär, ol eneligine öýlenmek isleýär. Emma Şirin ony aldaýar, soň özüni öldürýär.

“Hamsanyň” 3-nji dessany “Leýli-Mežnundyr”. Leýli-Mežnun eserinde misçini ylahy beýan edilýär. Eseriň girişinde awtoruň durmuş hemde sungat baradaky oýlanmalary berilýär. Söz – göwher. “Kimseler sözleriň şekerin halar, sözleriň terligini duýanok olar! Her beýdiň täzedir, terdir-

deňziň düründende gýmmat”. Şahyr döwrüniň şasy
Ahsitany şöhratlandyrýar.

Bu hekaýatlar arap kblasynyň durmuşundan
alynypdyr. Kaýsyň doguluşy we mekdepde Leylä
aşyk boluşy. Birnäçe wagt geçen soň Kaýys
aklyndan azaşýar. Gürrüň ylahy yşk barada gidýär.
Munuň gysgaça manysy bar. Hekaýata dini ýüregiňi
berip ýetip bolýar.

“Haft peýker”, “Isgendernama” dessanlary

Mežnunuň kakasy gudaçylyga barýar. Emma dälä hiç kim gyz bermek islänok. Şol hili sujjet beýýannamadan soň aftor liriki shypalara geçýär. Ol şu ýerde Mežnunuň agysyny berýär. “Öz şalygy dünýäden başga dünýädaki adama bu dünýä kerwendir, watan dälidir. Yşk adam gara ýere girýänçä ömürlük hemradyr”. Mežnun juda bagytly adam. Çünki oňa kämil hem çäksiz ýşk – akyl ýetirme berilipdir. Mežnunuň Hamma dözmedik kakasy ony Kábä äkidýär. Ol bolsa ýşkdan soňlamagy dälde, ýşgyny güýçlendirmegi Alladan dilek edýär.

Awtor aýyň üsti bilen Leýliniň näzik duýgularyny beýan edýär. Muňa sözüň hakyky manysyndan ýarysy diýmek mümkin.

Ibn Salam we Mežnun, Ibn Salam Leýlä öýlenýär. Çünki Mežnun uruşda duşmanlara hossarlyk edýär. Ýşk we gumanizm meselesi gozgalýar.

Kakasy ölenden soň, ilki çöle çykýar. Ol ýabany haýbanlar bilen ysnyşýr. Munuň özi oňa uniwersal akyl ýetrmegine kömek edýär.

Leýli bilen Mežnun tötänleý gawat gelişýärler. Emma biri-birine golaýlaşmaýarlar. Çünki Mežnunuň ýşka tenin dälde ruhuň ýşgydyr. Munda göwün birliги kesgitlenýär.

Mežnunuň ruhy beýiikligi we üýtgewişligi hakynda. Ol adam bir däl onuň magşugy aşyga ruhy ösüşiniň ýoluny geçmäge ýardam berýär. Ruhy birlikden ötri men aýrallygy gazanmaly maksat hem onuň kanagatlandyrmajagy dini filosofiki psihologiki problema. Mežnun Ibn Salam aradan çykýar.

Soňunda Mežnun Leylini tapdy. Emma özüni ýitiripdi. Indi “men” we “sen” ýok. Mežnun hal ýagdaýyna düşünýär.

Bu dessanyň başynda awtor Muhammediň magrajyny beýan edýär. Soňra ol eserini Körpe-Arslana bagyşlandygyny aýdýar. Sujjeti Bährem Tur baradaky hekaýatlar düzýär. Ýedigäriň Bährem atly ogly bolýar. Arabystanda terbiýelenen Bährem kakasy ölen soň tagta çykýar. Ýedi patyşanyň gyzyna öýlenip, her giýje birinde erteki diňleýär.

1 - erteki- Şenbe. Hindi şa gyzy.

2 - erteki- Ýegşenbe. Bürjüstan şa gyzy.

3 - erteki- Duşenbe. Horezm şa gyzy.

Bir wagyt Rumda Beşer atly bir takwa ýaşapdyr. Bir aýala aşyk bolýar. Beýtelmukaddese zyýarat edýär. Gaýdyşyn Maşha diýen bihal adam bilen ýoldaş bolmaly bolýar. Hanha gara bulut, ol nämeden? – “Hudaýyň buýrugy bilen!”, “Ýok, tüsseden!”. Soňra ýelin emele gelýär. Ýolda agzy hum, sowuk guýä gabat gelýärler. Maşha suwa düşmek isläp, oňa girip gaýdyp çykmaýar. Onuň

ýanynda köp gyzyl pul bar eken. Beşer olary aýalyna gowşurmak üçin öýlenen öýüne barýar. Ärinden içi ýanan aýal Beşeriň yzyna düşüp gaýdýar.

4 - erteki- Sişenbe Saklaň şa gyzy.

5 - erteki- Çarşenbe. Magrym şa gyzy.

6 - erteki- Penşenbe. Rum şa gyzy.

7 - erteki- Anna. Ajap şa gyzy.

Eseriň soňunda Bbärem zalym weziri Rast-Röwşeni jezalandyýar. Özi bolsa ýapyk syrly düşä gidýär.

“Igendernama”, “Hamsanyň” başinji dessanydyr. Isgender atly ogly bolýar. Aerestotel oňa ylym öwerdýär. Tagta çykýar. Müsürller zynjyrlaryň üstünden arz edýärler. Şonda Isgender mekrlige ýüz urýar. Gara goýunuň kellesiini ýesirleriň önüne eltýär. Isgender dört söweşden soň olary ýeňýär. Müsürde Alksandriýa şäherini gurýar.

Dari bilen söweşýär. Müsürüň golaýynda Dary ýeňilýär we ölýär. Isgender otparazlaryň ybadathanalaryny ýumurýar. Ol Röwşene öýlenýär. Soň ol Röwşenegi Arestotel bilen Ýunana iberýär. Kábä gidýär. Soňra Kawkazy alýar. Horasany, Hiwany, Hindiistany alýar. Hytaýdan rusýa gaýdýar. Ol Ruma gaýdyp gelýär. Şeýlelikde şöhrat kitaby tamam bolýar. Soňra Wagyt kitaby başlanýar. Isgender hiikmeligi öwrenip başlaýär. Awtor

Isgendere näme üçin Zýlkarnaýyn diýlendiginiň sebäbini gürrüň berýär.

Isgender bilen Hindi Hekiminiň gürrüňi berilýär. Eger şu dünýä ajaýyp bolsa odünýä nämä gerek? “Odünýä hazyna, bu dünýä onuň açary”. Soňra Isgender ýedi sany hekiimii öz ýanyna çagyryr. Arestotel, Sokrat, Kulýnos, Furfurius, Hermes we Platon. Arestotel aýlowdan materýä döräpdir, ot soňra howa, suw hem ýer döräpdir. Ýaradan olary garyp janly zatlary ýaradypdyr. Folos: suwdan,ýerden. Sakrat: bulutdan. Furfurius: suptanziýa, bu suwa öwrülüpdir. Termes: bilemok. Platon: “Hiçzatdan” hudojnigiň suraty ýok. Allanyň nädip ýaradanyňy bilsem onda men hem ýaradardym. Siz hudojnigi görkezmediňiz soňra hekim Nyzamynyň sözi gelýär. Iň uly gudrat – akyldyr. Soňra ol kitaby ýazyjy barada dünýäniň taşlanmagy barada aýdýar. Isgender ylmy goýup, ybadata gol ýaýar. Şöhrata oňa Pigamberlik berilýär. Soňra ol ýene ilhata ugraýar. Magryba, Günorta Hytaýa, Hindistana gidýär. Dürli zatlar başdan geçirýär. Demirgazyk adam bedeni- şäher, kalby- ýyldyzly asman. Şeýlelikde bu obrazlaryň mistiki manysy bar.

XVIII asyr Azerbaýjan edebiýaty

XVIII asyr Azerbaýjan edebiýatynyň iň görnükli wekili Molla Pena Wagyfdyr. Ol 1717-nji ýylda Azerbaýjanyň Gazak raýonunda dogulýar. Ýaşlykda oba medresesinde okaýar. Arap, Pars dillerini dürli ylmlary öwrenýär. Ol şol döwürden başlap aşyklaryň sazlaryny, aýdymларyny, dessanларyny diňleýär.

Şahyryň döwründe Azerbaýjan bölek-bölek halklardan ybarat bolupdyr. Ol 1747-nji ýylda Nedir şa öldürleden soň Garabagyň hökümdary Penaly han Nahyçewan, Genje halyklaryny birikdirip özbaşdak döwlet döredýär. Ol öz döwletini täze-täze galalar hemde täze desgalar biilen berkidýär. 1754-nji ýylda täze şäheriň Penaabat şäheriniň düýbini tutýar. Soňra oňa Şuma ady berilýär. Garabag hanlygynyň paýtagty bolýar.

Mollaçylyk edip ýören Wagyf agyr ýagdaýa çydaman maşgalasy bilen täze mesgen gözlemeli bolýar. Ol takmynan 1759-60-njy ýyllarda Garabaga göçüp barypdyr. Şol döwrde Garabag hanlygynda Penaly hanyň ogly Ybraýym Halyl han höküm sürüpdir. Ol hem atasynyň yzyny dowam etdirip Eýrana garaşyz özbaşdak döwlet ugrunda göreşipdir.

Wagyf Garabag hanlygynyň Berterbasar obasynda ýerleşip oglan okadyp başlapdyr. Garabag

hany Ybraýym Halyl göçüp gelenlere mellek ýerleri paýlap beripdir. Soňra Wagyf hanlygyň paýtagty Şuma şäherine göçüp barýar. Mugallymçylygyň daşyndan ylym bilen meşgullanýar, täze esrleri döredýär. Şahyryň goşgudyr gazallary köşkde hem ýaňlanyp başlanýar.

Ybraýym Halyl han Wagyfyň şahsyýeti bilen gyzyklanyp ugraýar. Hana Wayfyň aý-gün tutuljagyny bilýän adamdygyny aýdýarlar. Han 1770-nji ýylda Wagyf köşge çagyryýar. Han ony ilki işik agasy (daşary işler weziri) soňra baş wezir edip belleýär. Wagyf ömrüniň ahyryna çenli baş wezir wezipesini eýelemek bilen Garabagyň in täsirli adamy bolýar.

Wagyfyň maşgala durmuşy barada maglumat gaty az. Şahyryň bir ogly iki gyzy bolupdyr. Onuň ady Alyaga bolupdyr. Ol hem alym lakamy bilen sygyrlar ýzyppdyr. Alyaganyň kakasy bilen aýdyşygy saklanylypdyr. Alyaga Ybraýym Halyl hanyň ogly Jawat bilen dost bolupdyr. Jawat biwagyt aradan çykanda, Wagyf gynanç bilen oňa goşgy bagyşlapdyr. Şahyr öz döwürdeş şahyrlary Muştak, Mollaweli, Widadi bilen döredijilik we garyndaşlyk baglanyşyklarda bolupdyr. Agamuhammet Gajar 1794-nji ýylda Eýrany tagtyny eýeländen soň Kawkaza ýöriş eedýär. Ol 1797-nji ýylda Şumany alýar. Wagyf tussag edilip zyndana salynýar. Edil şol

giýje Agamuhammedi öldürýärler. Wagyf azat edilýär. Emma Şuma häkim bolan Batman Gylyç Wagyfyň ogly Alyaga bilen urut goldan oklaýar

Azerbaýjan halkynyň beýik ogly Wagyf özünüň бүti ýürek goşgusyny ynsan gözelligini, ynsan mertebesini, ynsanyň iň inçe we päk duýgularyny wasp etmäge başlapdyr. Şahyryň şygrylary gadymy oguz formasy bolan goşma (Goşuk) janyrynda ýazylypdyr. Şonuň üçin hem olar türkmene gaty düşnükli we ýakyndyr. Onuň 1982-nji ýylda türkmen dilinde çap edilen “Saýlanan eserlerinde” 90-töweregi şygyr bar. Olaryň aglabasy hem goşuk, az bölegi bolsa gazal we muhannes janyrynda ýazylandyr. Wagyfyň goşgulary söýgi, durmuş, ahlak, watançlyk, dostluk, haýyr-şer ýaly temalardan ýazylypdyr. Onuň Poýezýasy kä Magtymgulynyň, kä Mollanepesiň şygrylary bilen ruhdaş gelýär. Mollapena Wagyf azerbaýjan klassiki edebiýatynyň taryhynda dünýewi poýezýanyň düýbini tutman, reolistik edebiýatyň mekdebini esaslandyrmak bilen söz sungatyny halk milli durmuşa ýakynlaşdyran söz ussadydyr. Şahyryň goşgularynda “Al ýañagy açylan gül sen”, “agzy şeker, dili-dodagy bal sen”, “ter maral sen”, “lewlerinde erän ak gandy gözel”, “serwi boýlym”, “ýaňy dolan bir mahy taban sen”, “ak bedeniň ýaňy ýagan gar kimin”, “jemalyň güneşdir dolan aý ýüzün” ýaly obrazlar ulanyldy.

Bular onuñ şygrynyñ strktura bitewliginde täze ýaşayşa eýe bolýar. Şonuñ üçin hem onuñ obrazlaryna diňe kontektdе seretmelidir.

Şahyryñ “Jabat”, “Dogry halat gormedim” ýaly şygrylary döwrüñ wakalary durmuş ýagdaýlary bilen baglanşyklydyr. Şahyr öz temperamenti boýunça şadyýan, durmuş söýüji, dünýäniñ nogsanlyklaryna gözüni ýummandyr, olary ýumarlajak hem bolmandyr. Ol dünýäde höküm süren zalymlar üçin halyk köpçüliginiñ hiç bir bahasynyñ bolmandygyny aýdýar. “Jabat” şygrynda bolsa ol öz mähriban dostunuñ ýaşlykda ýogalan oglunuñ hasratyny çekýär. Umuman alanyñda Mollapena Wagyf azerbaýjan edebiýatyny millileşdiren we halkylaşdyran şahyrdyr.

XIX-XX asyr Azerbaýjan edebiýaty

XIX - asyr azerbaýjan edebiýatynyň görnükli wekili Mür-ze Fetham Ahundowdyr. (1812-1878) Ahundow Nuhda dogul-ýar. Ol öz atasynyň dogany Alekser Ahunduň golunda terbiýelenýär. Emma agtygy arap, pars türk dillerini medresede gowy öwrensede dini ugurdan gitmeýär. Oňa derek ol rus-tatar mekdebine okuwa girýär. Ahundowyň ýazyjy bolup ýetişmegine Puşkin beýleki ýazyjylary güçli täsir edipdir. Emma onuň irkii eserlerinde orta asyr edebiyatynyň kenarlarynyň täsiri güýçli. Ýöne M. Ahundow duýdansyzlykdan we köne poýetiki sölükden saplanyp täze janyrlara we çeperçilik ýörelgelerine ýüzlenmelidigine ýuwaş-ýuwaşdan düşüniپ ugraýar. Ararbeýjan edebiýatynda proza eserleri köpelip ugraýar. 1850-nji ýyllarda Ahundow azerbaýjan dilinde ilkinji proza eserlerini we pýesalary ýazyp başlaýar. Ol özüniň publistik eserlerinde öwüt-ündew häsiýetli galyby eserlerden el çekmegi ündeýär. Howaýy ündew adamyň estetiki aňyna täsir edip bilýär diýip ol hasaplaýardy. “Hatda boş akyl satmalar görnüşinde berilen hakykat hem okyýjyda diňe ýigrenç döredýär”. Öwüt nesihat bilen zulумы ýok edip bolmaýar. Hut şonuň üçinem 1871-nji ýylda ýazan makalalarynda Ahundow “indi milletiň edebi teşneligini drama we roman gannyrp

biler” diýen netijä gelýär. Ahundow edebi tankyt barada birnäçe makalalary pars dilinde ýazypdyr. Ol 50-60-njy ýyllarda 6-sany poýema ýazýar. “Molla Ybaraýym Halyl Alhimik hakynda hekaýat”, “alym, botanik Musoýe Jordan we ady belli jadyweý derwiş Mastalyşah hakynda hekaýat”, “Hajy – Gara”, “Garakçyny atan hakyndan hekaýat” , “gündogar Aklowjylary” ýaly powestleri meşhur bolupdyr. Bularda käbir kişileriň sowatsyzlygyndan we nadanlygyndan peýdalanan tipler mashara edilýär. Dramaturugyň bu pessalaryna gyzykly sujet ýiti gapma – garşylyk, diliň sadalygy mahsusdyr.

Ahundowyň proza eserleri hem uly täzelikdir. Onuň “Aldanan ýyldyzlar”, “Hindi şazadasy Kemal – Döwläniň pars şazadasy Jelal – Döwlä üç haty, olaryň jogaby” ýaly powestleri meşhurdyr. “Aldanan ýyldyzlar” powestinde awtor Isgender Iunşynyň “taryhy bapbasy” atly işinden peýdalanyndyr. Powestde köşk münejmeleriniň gurra atyp Myrryh we İçyan ýyldyzlarynyň golaýlaşjakdygyny bilendigi aýdylýar. Bu hadysa Eýranyň syýasy durmuşy üçin howuply döredilendir. Çünki şonda Eýranyň şasy ýogaljakmyş şonuň üçin hem köşk emeldarlary üşüp maslahat edýärler. Olar bu asman hadysasy bolup geçýänça Abbasy şalykdan aýyryp başga birini goýmagy maslahat edýärler. Ýyldyzlar golaýlaşanda ýogaljak şa garyplardan goýulsun şeýdip ertesi

Ýusup şa bolýar. Döwletde geçirilip başlan reformalar sebäpli ony belli-belli gaçgaklar ýigrenýärler. Olar hem didüwşik, topalaň gurap Ýusuby tagtdan agdaryrlar. Soň Abbas köşge gaýdyp gelýär.

XIX-XX-asyrlaryň sepgidinde ýaşan hem döreden şahyrlaryň biride Sabyr – molla Alyekber Baurzededir. Ol 1862-ýylda Şemahda dogulýar. Ilki syýahat edýär. 20-asyryň başlarynda döredijiliginiň kämillik döwri başlanýar. Şol döwürde “Molla Nasreddin” jurnalynda çykyş edýär. Ol 1911-nji ýylda ýogalypdyr. “Baky işçilerine”, “Ekinçi”, “Aýalyň nalyşy” ýaly şygrylary meşgur bolupdyr. Şeýlede ol çagalar üçin goşgulary we basnýalary ýazypdyr.

19-asyryň meşhur şahyry Somet Wyr Gundyr. Ol 1906-56-njy ýyllar aralygynda ýaşap geçdi. Azerbaýjanyň Gazak raýonynda dogulupdyr. Ilkinji goşgusy 1926-njy ýylda çap bolýar. 1930-njy ýylda ilkinji kitaby neşir edilýär. Şahyryň goşgulary diliniň sadalygy, şahyranalygy bilen tapawutlanýar. 1938-ýylda “Wagyf” pessasyny ýazypdyr. 1939-ýylda “Hanlar” pessasyny ýazyp onda ýaky geçmişe ýüzlenýär. 1941-ýylda ýazylan “Perhat-Şirin” pessasynda bolsa ol uzak geçmişden söhbet açýar. Ol “Wagyf”, “Perhat-Şirin” pessalary üçin Döwlet baýraklaryna mynasyp boldy. Şahyryň

“Azerbaýjan”, “Mugan” ýaly poýemalary meşhurdyr. “Mugan” poýemasy 19-sany aýdyndan we epilokdan ybarat. Awtor bu ajaýyp eserinde azerbaýjanyň geçmişi, şu güni we gelejegi barada şahyrana gürrüň berýär.

Ўzbek edebiyaty. Alişer Nowaýy

Alişer Nowaýy (1441-1501) özbek hem dünýä edebiyatynyň genisidir, akyldar we döwletli işgärdir.

Orta Aziýanyň we Horasanyň ýagdaýy ili taýdan örän galagoply we çylşyrymly bolupdyr. Timur ýogalandan soň (1405) onuň nesilleriniň arasynda häkimlik ugrunda ýiti göreş gidpdir. Şazadalaryň arasynda ýer häkimlik ugrunda gyrlyşyk gidpdir.

Timuritleriň käbiriniň häkimlik edýän döwründe ylym hem sungat gülläp ösüpdir. Hytaý, Hindistan ýaly ýurtlar bilen syýasy gatnaşyklr pugtalanypdyr. Ýöne jemgiýetiň realiksion toparlary ösüşe we hyzmatdaşlyga garşy çykypdyrlar, şolaryň elinden hem Timuruň agtygy Ulugbeg gorban bolupdyr. Ulugbeg astranomik we matimatik.

Soltan Huseýin döwründe timuriler döleti merkezleşipdir. Nowaýy hem şonuň döwründe ýaşap we döredip geçipdir. Ol beýik gumanistik boupdyr. Ol Hyrat şäherinde eneden bolupdyr. Oaryň maşgalasy ýokary gatлага degişlidi. Şonuň üçinem syýasatyň bulaşyklygy we mirasdüşerleriň özara oňuşuksyzlygy zerarly maşgala ondan – oňa göçmeli bolýar. Nowaýy Hyratda we Samarkantda okapdyr. Ol döwrüniň ähli ylymlaryndan baş çykarýardy.

1456-njy ýylda Alişer Nowaýy Maşada bardy. Ol ýrde Horasanyň patyşasy Abyl Kasym Baburiniň hyzmatynda boldy. Maşatda Nowaýynyň şahyrylyk talanty has hem göze görüldi. Özi şahyr bolan Babur we beýleki şahyrlar onuň zehinine uly baha berdiler. Ýaş şahyryň ikidilde özbek we pars dillerinde sygyr ýazanyny görüp ony “iki diliň eýesi” diýipatlandyrdylar. Alişer özbekçe sygyrlaryny “Nowaýy” farsça sygyrlaryny “fany” tahalluslary bilen ýazýarlar.

Abulkasy Babul ölenden soň (1457) hem Alişer birnäçe ýyl Maşatda galyp dürli ylymlary öwrenmegi dowam etdirýär. Şonuň bilen birlikde özüniň söýgüli işi edebi döredijligi hem dowam etdirdi, yllma bolan çuňňur söýgüsi hemde tebigy ylymlary netijesinde Nowaýy döwrüniň iň uly alymarynyň biri bolup ýetişdi. Nowaýy 1466-ýylda ol ýene dogduk mekany Hyrada gelýär.

Alişer Nowaýynyň Hüseyin Wakara bilen ýaşlykdan dost bolanlygy üçin we gozgalaňçylar bilen bolany üçin Abu Seyit ondan howuplandy. Nowaýy 1466-ýylla Hyartdan Samarkanda sürgün edilýär. Nowaýy Samarkantda maddy agyr şertlerde okady. Ol samarkantda dürli ýazyjylar, şahyrlar, hudojnikler, sazandalar bilen ýakyndan tanyşdy.

1469-ýylda Nowruz aýynda Nowaýynyň dosty Hüseýin Baýkara Hyrat paýtagtyna gelýär we Timur döwletiniň patyşasy boldy. Nowaýy hem Hyrada gaýtdy. Ol özünüň mekdep dosty Baýkarany taryplap “Hlamýa” ýazgysyny ýazdy. Baýkara Nowaýyny ýegşe garşlady we oňa hökümdarlyk wezipesini berdi.

Emeldarlara emirlere we begleriň zulmyna garşy 1470-nji ýylda halk gozgalaň turuzdy. Nowaýy bu gozgalaňa duýgu-daşlyk bildirdi. Ol birnäçe begleri we Emirleri jezalandyrdy. Şol wagytdan başlap Nowaýynyň halk arasyndaky abraýy artdy.

1472-ýylda Alişer Nowaýy soltan Söýüniň weziri boldy, halk we döwlet bähbitli birnäçe işler amala aşyrdy. Şonuň netijesinde köşkde Nowaýa garşy dildüwşik guralýar.

Nowaýy 1476-77-ýyllarda köşkde niýetlerine närazylyk hökmünde wezirlikden boşady we 11-ýyllap döwlet işlerine goşulmady. Özünüň in söýgüli işi ylmy döredijilik işleri bilen meşgul boldy. Bu ýyllar Nowaýynyň döredijiliginiň gülläp ösen döwrüdi.

1483-nji ýylda Nowaýy özünüň ölmez ýitmez eseri bolan “Hamsany” döretmäge girşdi. Şol ýyl “Haýratyl - Ebrar”, “Perhat Şirini” ýazdy. 1484-ýylda “Leýli Mežnun” bilen “Saban-Seýer” dessanlaryny ýazyp gutardy. Nowaýy özünüň özbek

dilinde ýazan şygrylarynda üç sany diwan düzüpdir.

15-asyr özbek edebiýatynyň beýik ýadygärligi bolan “Hazynanul- Magnaýy” diwanynyň içine 16-liriki janyrdan ybarat bolan 3130-şygryr ýerleşýär. Bu ajaýyp janyrlar hazynasy 44803-miflerden ybarat. Şahyr bu şyglary ömrüniň 4-döwrüne laýyklyk 4-diwana bölüpdir.

“Garobibus-sygar”, “Nawodirus şabop”, “Badaýy ul Wasat”, we “Fawoýidul-kibap”. Bu külliýat bilen öňki döwürde çal diwan ady bile meşhur bolupdyr.

Nowaýynyň döredijiligi

Halkyň söýgüli adamy bolan Nowaýynyň paýtagt şäheri bolan Hyratda galmagaly köşk pitneçileri özleri üçin howpy saldylar. Paýtagtydan çetleşdirmek üçin ony 1487-nji ýylda Homaka, Astrabada häkim edip ugratdylar.

Nowaýy Astrabatda döwlet işleri bilen meşgullanmak bilen birlikde edebi döredijiligi hem unutmady. 1488-ýylda pitneçiler Astrabada öz jansyzlaryny iberip, şahyry zäherlemek islediler. Nowaýy Astrabatda iki ýyl ýaşady soňra, gaýdyp gelip Hyratda hiç bir wezipäni eýelemän “jenap alynyň ýanyny” sypatynda we ömrüniň ahyryna çenli ylmy edebi döredijiligini dowam etdrdi. Şol bir wagtydada ol halkyň şikaýat, arz dadyny diňleýji bolmagy özüne ömrüniň ahyryna çenli borç bildi.

Nowaýy Hyrada gaýdyp gelenden soň gaty köp eserleri döretdi. “Nasammul-Muhabbat”, “Hamsatul-Mutahaýrym”, “Metolisun-Nefaus”, we “Lisan-Ut-taýyr” kimin eserlerini agzamak bolar. Bulardan başgada özbek we paer dilllerinde birnäçe ownuk eserleri ýazdy. “Fany” tahallusy bien alty mün beýdi öz içine alýan parsça diwany düzdi. Nowaýynyň in soňky eseri “Mahtubul-Kulub”-dyr, bu eser 1500-nji ýylda ýazyldy.

Alişer Nowaýy 1501-ýylyň Türkmenbaşy aýynyň üçüne Hyrat şäherinde ýogaldy.

Nowaýy beýik gumanistdi. OL öz haýryna medrese we mekdepler, şypahanalar we hammamlar, köprüler we ýollar, mihmanhanalar gurdurdy. Aryklar gazdyryp halky suw bilen üpjün etdi.

Şahyryň ady we döredijiligi soňky asyrlarda bütün dünýäde meşhul boldy. Eýran, Türkýa ýaly ýurtlarda şahyryň eserlerine sölükler düzülüp başlandy. 1557-nji ýylda “Üç ýigidiň zyýaraty” atly kitap Wenesýada italýan dilinde çap edilýär. Bu kitabyň ikinji bölüminiň çeşmesi bolup Nowaýynyň “Saban Seýra” eserindäki Bähram Tur we Dilaramyň obrazlary hyzmat edipdir.

Bu eser hem Nowaýynyň ady agzalan eseriniň täsiri astynda ýazylypdyr. XIX -asyrda bolsa Gunbatar Ýewropada we Rusýada Nowaýynyň ömri we döredijiligi okuw kitaplaryna girizilpdir.

Ýewropada Nowaýynyň döredijiligine bagyşlanylan ylmy işler ýazylyp ugralýar.

Nowaýynyň “Hamsasy” baş sany dessandan ybaratdyr.

- 1) Haýratul - Ebrar— haýrylaryň arkalaşmasy.
- 2) Leýli – Mežnun.
- 3) Perhat-Şirin.
- 4) Sabaý-Seýýara

5) Seddi-Isgenderi.

Şahyr özüniň “Hamsasyny” özünden öňki şahyrlar Emir Hysrow Dehlewä we Nyýazana Nezire hökmünde ýazypdyr. Şahyr bu işiň abraý we ussatlyk bilen hötdesinden gelipdir. Özüniň eserinde Nowaýy beýik gumanist hökmünde çykyş edýär.

“Haýratul –Ebrar” dessanynda Nowaýy häkimlere ýüzlenmek bilen, uly bolmadyk hekaýatlarda zalym häkimleri we emelsiz şeyhleri gazaply tankyt edýär. Gadymy Eýranyň patyşasy Bährem Turuň durmuşundan mysal getirmek bilen şahyr halkyň kem güne goýan zalymlary tankyt edýär. Ol patyşalary adyl we zalym, alymlary omallly we omalsyz diýen toparlara bölýär. Nowaýy döredijilikli zähmete uly sarpa goýýar, şonuň üçinem ol özgäniň hasabyna baýamak isleýänleri tankyt astyna alýar. Şahyr “işläp gazanmak bir teňňe mugut berilen mün teňňeden gymmatlydyr” diýip hasaplaýar. Dessanyň başynda şahyr Nyzamynyň, Dehlewiniň, Jamynyň dessanlary barada ajaýyp sözleri aýdýar.

Şahyr öňden gelyän däbe görä söz hakynda pikir ýöredýär. Şahyr şu ýerde Hatam Baý hekaýasyny getirýär.

Baýy saha boldy, köpün werzişi,

Gördüm ekenmez bir özüňdek kişi?-diýen sowala
Hatam Baý giňişleýin jogap berýär.

Alyşer Nowaýynyň “Hamsasynyň” ikinji dessany “Leýli-Mežnundyr”. Şahyr bu dessana ýüzlenmek bilen dünýewi dälde ylahy yşgyň nämedigini beýan etmek isläpdir. Nowaýynyň mistina, sufizim bilen baglanşygy tötänleýin bir zat döldir. Mälim boluşy ýaly şahyryň ýakyn dosty Abdyrahman Jamy belli pir nakenbendite sileşlesiniň ýolbaşçysy bolupdyr. Nowaýynyň Jamyny öz piri hasaplandygyny göz önüne tutsaň Nowaýynyň döredijiligindäki sufizim täsirleri tebigy ýagdaýa öwrülýär.

Alyşer Nowaýynyň sap mistiki eserleriniň biride “Lisan at-taýr” eseri. Bu eserni şahyr Ferideddin Attaryň “Mantyk at-taýr” poýemasyna nezire hökmünde ýazypdyr.

“Leýli-Mežnun” dessany Nyzamynyň sap mistiki eseridir. Çünki onuň real medeni taryhy etniki esaslary ylahy yşk bilen baglanşyklydyr. Mälim boluşy ýaly sufizim mistiki däpleri ilki bilen arap esaslarda ýöredýär. Mistika arap dünýäni duýşunuň esasy aýrtynlyklarynyň biri bolupdyr. Netijede baryp yslamdan öňki rewalýutlar indi tüs ylahy mazmunly eserleriniň beýanyna öwrüldi. Alyşer Nowaýy hem öz dessanyny ýazanda şu ugur bilen gidipdir.

Özünden öňki bbeýik Nyzamynyň dessany bilen deňeşdirilende, Nowaýynyň “Leýli-Mežnunynyň” esasy iki özboluşlylygyny belläp geçmek zerurdyr.

Birinjiden Nowaýynyň “Leýli-Mežnun” dessany özünde dünýewi jemgiýetçilik syýasy interpertasiýalaryň köplügi bilen tapawutlanýar. Bu düşnüklidir. Çünki Nowaýynyň özi durmuşada örän aktiw dünýewi syýasy işler bilen içgin meşgullanan şahsyýet bolupdyr. Onsoň ol şahyr hökmünde “Leýli-Mežnun” sujjetine öz duýgularyny aňlamaklaryny goşýar.

Ikinjiden şahyryň bu dessany milli öwüşginlere bbaýlygy bilen tapawutlanýar. Elbetde örän gadymy rowaýatlar bolan “Leýli-Mežnun” kyssasy özbek türki sredasynda Nowaýydan has ön hem orun tutupdyr. Onsoň Nowaýa çenli bu kyssa özbek filosoflarynyň durnugan çeperçilik şertlerine eýlenip ýeýreşdirilipdir. Şonuň üçin hem Nowaýyda bu folklorlaşan wersiýalar öz dessanynda giňden ulanylypdyr.

Alyşer Nowaýynyň “Leýli-Mežnun” dessany türki dilde ýazylan dessanlaryň içinde Fizulynyň, Andalybyň dessanlary bilen bir hatarda gönümel orun eýeleýär. Onuň türkmen dilindäki derňewiniň N.Gullaýewiň “Leýli bilen Mežnun hakdaky söhbet” işinden tapyp bolar.

Hamsanyň üçinji dessany “Perhat-Şirindir”. Nyzamydan tapawutlylykda Nowaýy eseriň ideýa we çeperçilik merkezine Perhady geçirýär. Munuň özi azyndan iki pursat bilen baglanşyklydyr.

Birinjiden Nowaýy jemgiyetçilik garaýyşlary boýunça jemgiyetiň hemişe ikinji sortly adamlarynyň aň – düşünjesini aňladyjdyr.

Ikinji pursat bolsa Nowaýynyň döwrüniň etnosyýasy özboluşlугy we gapma – garşylygy bilen baglanşyklydyr. Perhat Gürjüstanly. Nowaýy türki edebi dili pars, arap dilleriniň ähmiýetini aňly düşünjeli çykaran ussat hasaplanylýar.

Dessanyň başynda Perhadyň dogluşy, terbiýelensi baradaky gürrüňler köp ýeri tutýar. Perhat – Hyrat halkynyň ogly. Haka türki syşasy durmuşynyň hadysasydyr. Kakasy oglunuň göwnüni awlamak üçin ýylyň dört paslyna laýyk dört sany köşk saldyrýar. Şol ýerde aýlanyp ýören Perhat bir täsin sandyk bilen täsin aýnaň üstünden barýar. Isgenderden galan şol aýnada “kim öz gelejegini bilmek islese Ýunana barsyn, Isgenderiň tilsimini açyp Sokrat bilen gürleşsin” diýen ýazgy bar. Perhat şonda aýdylşy ýaly edýär. Ol äpet ajdarhany – Ahremany öldürüp, Sokrat bilen duşuşýar.

Perhat aýna garap Ermenistany Şirini görýär. Oňa aşyk bolup, gämili şol ýurda ugraýar, emma ol Ermeniden çykýar. Ol

Şapur bilen doslaşýar. Iki dost Ermenistanda köp adamlaryň agyr zähmet zerarly horlanýandygyny örüp Perhat şol işde öz hünärini ulanýar. Onuň at

owazasy ýaýrap ony görmäge şa aýal Mehin – Bany gelýär. Şol ýerde-de Perhat Şirin bilen duşuşýar.

Hysrow Şirine sawçy iberýär. Emma razylyk alman soň goşun çekip Ermenisttana gelýär. Emma beden güýç taýdan Perhat rüstem gelýär. Soň Hysrow ony dürli sowallar arkaly synaýar. Mundada Perhat ýeňilmeýär. Ondan soň Hysrow mekirlige ýüz urup “Şirin öldi” habary bilen Perhadyň ýanyna bir kempiri iberýär. Perhat hapa bolýar, soň Şirin ölýär. Şiriniň puluna gümmez saldyrýarlar.

“Saban - seýere”, “Ýedi-seýere” dessanynda Bährem Tur bilen Dileramyň sözi azaşýar. Ol aýalyny çölde taşlap ýerine ýedi aýal alýar. Olaryň heside bir erteki aýdýar. Iň soňky ertekide Dileramyň niredendigi belli bolýar. Her ertekinniň öz ideýa manysy bar. Birinjisi bir haýyr işiň, ikinji haýryň döremegine sebäp bolýandygy, ikijisi mekirlilik höküm sürýänn köşk, üçinjisi hoşniýetliniň at-abyraýa ýetişi, dördünji haýryň irde – giçde üstün çykýandygy, bäşinji “ýäkma bişersiň- gazma düşersiň”, altynjy galplygyň ýeňlişi, ýedinjisi bolsa Bähremini Dileramy tapyşy hakyndadyr. Iň soňunda Bährem pajygaly suratda ölýär.

Alyşer Nowaýynyň “Seddi Isgender” eseri.

Alyşer Nowaýynyň şahsyýeti onün “Seddi Isgender dessanynyň Nyzamynyňka garanda örän tapawutly bolup çykmagyna getiripdir. Eger Nyzamyda Isgender köplenç hekim we Pygamber bolsa ol Nowaýyda akyllý patyşa, adalatly hökümdar we beýik serkerdedir. Isgenderiň şahsyýetiniň şuhili transformasiýasy Nowaýynyňdessanyny öboluşly esere öwürýär. Nowaýy Isgenderi köplenç türki sredasy bilen baglanyş-dyryar. Muňa dessanyň atlandyrylyşy hem şaýatdyr. “Isgenderiň diwary” diýmek örän meşhur bir rowaýaty göz önüne tutýar. Isgender patyşa ýurdy goramak üçin mäjuş atly ýabany wagşylardan goramak üçin belen diwar galdyryar. Munuň özi bir okda iki towşan urmakdyr. Sebäbi Nowaýy şeýle waka simwoliki döwri berýär, onsoň rowaýat haýyr şer görnüşüniň ahlak – filosofik interpretasiýasyna öwrülýär. Isgender Eýrana salgyt tölemegini bes edýär. Isgender Kolimirin häkimi Molluwa garşy göreşde beýik serkedäniň emellwerini söweş maksatnamasynda ulnýar. Ol örän uly bombalary ýasap jadyweýlik bilen şäheri berbat edýär. Nowaýynyň Isgenderi baýlyga köňül bermeýär. Ol eseriň ikinji bölümünde ylmy barlaglar bilen meşgul bolýar.

Baburuň, Meşrebiň döredijiligi

XV-XVI asyrlaryň özbek edebiýatynyň görnükli wekili Zahyreddin Muhammet Baburdyr. Babur 1483-1530-njy ýyllarda ýaşap geçipdir. Ol Ferganada dogulýar. Babur gelip-çykyşy boýunça çagatýlardan bolupdyr. Çagataýlar bolsa türkileşen maşgaladyr. Çagataýlar çarba özbekler bilen uruş edýärler. Şol uruşda ýeňilip hem Hindistana gelip gidýärler. Sol ýerde Babur beýik Mangollar döwletiniň düýbini tutýarlar.

Babur diňe patyşa bolman beýik şahyr we ýazyjy bolupdyr. Ol özbek prozasynyň ilkinji nusgalarynyň awtorydyr. Onuň “Baburnama”, “Risolai Wolidiýan” ýaly proza eserleri meşhurdyr. Baburnama memuar janyrynyň ajaýyp nudsgasydyr. Onda awtor özünüň başdan geçiren wakalaryny beýan edýär. Ady agzalan soňky işde bolsa ol özüniň şöhratly ata-babalary hakynda gyzykly gürrüň berýär.

XVII - asyr özbek edebiýatynyň wekili Babarahym Meşrepidir. Meşrep diňe bir özbek edebiýatynyň dälýsem beýleki goňşy türk halklaryň edebiýatlarynyň ösüşinde täsir eden beýik mistiki şahyrdyr. Onuň mistikasy ruhy çeperçilik hadysadyr. Şeýle pozitiwlik şahyryň sygrlarynda adam kalbybyň iň syrly we

ajaýyptaraplarynyň açylandygyna mistiki
heserlenmeleriniň estetiki ukybyny
ýokarlanýandygyna, olar arkaly täze ahlagy
ýörelgeleriniň dabaralanýandygynda olar aýan bolýar.

Yslam mistikasynyň ähli pozitiw taraplary, onuň
ruhy we çeperçilik gazananlary B.Meşrebiň
şgyrlarynda oňat ýüze çykdy. Onuň gazallarynda
wemuhanneslerinde biz ylahy aşygyň keşbini
görýäris. Ol aşyk doň ýürek dünýäde özüni ýat
duýýar, bu ýat keseki bigäniň şahsyýet heseriniň
çole sähra çykýar.

Meşrebiň gahrymany özüniň dünýäni duýuşy
boýunça tragiki gahrymandyr. Onuň ruhy ahwalaty
obukwatelçilik durmuş adalatlygyna syrykdymak
nädogry bolardy. Onuň poýezýasy çuňňur filosofiki,
metafiziki hadysadyr. Şahyr dürli simwlollar,
metaforalar arkaly barmagyň öz ruhuna täsirini
aňladýar.

B.Meşrep il içinde diwana diýaen at alypdyr.
Diwana öz ruhy hem akyl ýörelgeleri boýnça
adamy däl adam diýmekdir. Şahyr özüniň şeýle
ajaýyp setirlerini bize mirasgaldyrypdyr. Yşk derdi
ýandyrdy, gardaşlarym ýat boldy. Mynafik mähraba
sežde edýär. Men öz mährabyma- seniň gaşyňa
sežde edýärim. Garakçylar şeraby almaga gelmiş,
haýyt olar kimiň gaşyny bilmeýärler. Istihany
neýläýin, pany dünýäni neýläýin.

XVII-XIX asyr ӯzbek edebiýaty

XVII - asyr ӯzbek edebiýatynyň iň görnükli wekilleriniň biri Turdy Fragydyr. Onuň ömri durmuşy hakynda hiç zat saklanylmadyr diýen ýaly. 1924-nji ýylda şahyryň bir golýazmasy tapyldy. Onda 400-setirden ybarat 15-sany goşgy ӯzbek dilinde, iki goşgy bolsa täjik dilindedir.

Özüniň ajaýyp şygrylarynda Turdy Fragy ӯzbek taýpa-laryny birleşdirmäge çagyýar. Bu birleşige garşy bolýanlary, päsgel berýänleri ýüzgörmezlik bilen tankytlaýar.

Şahyr 1681-nji ýylda ӯzbek taýpalarynyň Buhara emiri Subhankuly hana garşy turuzan gozgalaňyna gatnaşypdyr. Gozgalaň basylyp ýatyrlandan soň şahyr Jyzaga göçüpdir. Ol şol ýerdede 1700-nji ýylda aradan çykypdyr. Şahyryň gazallary we muhammesleri özüniň ters duýgulary we täze mazmuny bilen tapawutlanýar. Gazallarynda ol 92-taýpadan bolan ӯzbek beglerine ýüzlenýär. Ol ähli taýpalaryň etniki, egin-eşik we beýleki umumulyklaryň bolşy ýaly spesi umumylyklaryň bolma-gyny isleýär. Başga bir gazalynda bolsa ol özüniň ýigrenýän adamsynyň obrazyny çekýär. Daşy jäjek, içi möjek. Bu adam dini kitaplary okaýar, arassa geýinýär, amallary ýerine ýetirýär. Emma şol bir wagtydada olgarakçylyk edýär. Beýle obraz

özbek şahyrynyň näderejede oýlanyp bilýändigini görkezýär.

Şahyryň döredijiliginiň esasy motiwi tankytdyr. Ol jemgiýetçilik gatnaşyklaryny, jemgiýetçilik ahlagyny tankyt edýär. Süýthorlar, zalym begler, nadan wezirler hem emeldarlar şahyryň ýiti tankydy hut şolaryň depesindenn inýär.

XVII-XVIII- asyrlaryň sepgidinde ýaşap geçen ajaýyp şahyr we taryhçy döwlet işgäri bolan Munis Harezminiň döredijiligi edebiýat tartyhynda uly orun tutýar. Şahyr 1778-1829-nji ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir. Onuň gazallary we beýleki eserleri şahyryň örän zehinli bolandygyna şaýatlyk edýär. Munis öz döredijiliginde aň-bilimlilik temasyny gozgan ilkinji şahyrlaryň biridir. Hut şonuň üçin hem bu mowzuk soňky edebiýatda esasy ugurlaryň birine öwrülipdir.

Munisiň gazallary üýtgeşik owazlylygy we aýdyň obrazlylygy bilen tapawutlanýar. Bu bolsa gazalyň däp bolan obrazlar sistemasyny has hem baýlaşdyrýar.

Şahyryň gazallarynda närarlyk, nämellik tankydy äheňler güýçli. Ol ikiýüzli şahyrlary, süýthorlary we beýlekileri tankytlaýar. Emma Munisiň gazallarynyň esasy temasy yşkdyr. Şahyr dünýewilik barada-da, ylahy yşk baradada ajaýyp gazallary ýazypdyr. Yşk derdine dözmän çöllere çykan şahyr Mežnunuň

ýoluny dowam etdirýär. Lirikî gahryman özüniň hasratlaryny, yşk derdini gündogar edebiýaty üçin döp bolup galan motiwleriň obrazlaryň deňeşdirmeleriň üsti bilen aňladýar. Toty zyban, mar kimin zülpler, jan guşy, gül we bag, şerap we sahy, yşk ody, Isgender, Hydyr, Leýli-Mežnun şahyryň golýazmalarynyň düşegini emele getirýän obrazlar şulardyr.

Munisiň muhammeslerinde hem gazallaryndaky poýetiki ahwal dowam edýär. Şahyryň “Seniň zülpleriň” muhammesi şygyryň gözelligini wasp edýär. “Yşga düşeni bäri” diýip başlanýan şygyr bolsa meýhanada oturan lirikî gahrymanyň keşbini we içki ahwalyny suratlandyrýar. Munuň özi aşygyň daşky dünýä bilen asla paralleleşmeýän özge älemidir. Şahyr rubagylarynda dürli tipleriň satirikî keşbini çekýär.

Munisiň “Salym öwrenilişi” şygyrlar sikli bar. Onda “maňa hatdatlygy öwreden mugallym”, “Galam”, “Hat”, “Hatdatlyk”, “Hat ýazylyşy” ýaly mesnewiler bar.

XIX – asyr özbek edebiýatynyň görnükli satirigi Muhammet Şerif Tulhanydyr. Onuň iň ajaýyp eseri “Zarb al Masol” eseridir. Halk arasyndaky nakyllary atalar sözlerini ýygnap şahyr olary bir bitewi sujete salypdyr we özboluşly kyssa döredipdir. Şeýdip hem allegorikî eser döräpdir. Bu eser guşlaryň durmuşuny

suratlandyrýan hem bolsa göçme manyda adamlaryň durmuşunu suratlandyrýar. Şahyryň bu eserinde mistiki äheňler hem bar. Tulhanynyň “Zarb al Masol” eseri geçen asyryň ahyrynda we XX-asyryň başlarynda neşir edilipdir. Soňky işlerinde ol “Huwi, baýguş we baýhatyn” ady bilen berilipdir.

Nurmuhammet Kanul Horezmi 1899-njy ýylda ýogalan meşhul özbek şahyrydyr. Horezminiň şygrylar diwany hemde täjik, pars dilinden eden terjimeleri bar.

Zakirjan Halmuhammet Furkat (1858-1909) özbek edebiýatynyň demokratik ugrunuň iň belli wekilleriniň biridir. Ol özbek inteligensiýasynyň öňde baryjylarynyň biridir. Onuň muhannesleri we müseddesleri ýokary çeperçiligi bilen tapawutlanýar. Furkat şygryň tematiki we forma çäklerini giňelden ussatdyr. Onuň gahrymany Humarly aşykdyr. Şahyryň Nowaýa, Meşrebe ýazan tahmyslary hem bar.

XIX-XX asyr ӯzbek edebiyaty

XIX-asyr ӯzbek edebiyatynyň iň grnkli wekillriniň biri Mukymydyr. Onuň eserleriniň tapawutly ýeri olaryň jemgy-yetçilik mazmununuň gyçliligindedir. Şahyr 1851-nji ýylda Kokant şäherinde dogulupdyr. Kokant we Buhara medreselerinde okap bilim alypdyr. Soňra ol edebi dredijilik bilen meşhullanyp başlaýar. Şahyr 1903-ýylyň Maý aýynyň 25-ne Kokantda aradan çykýar.

Şahyr z dogduk depesine yrekden bagly bolupdyr. Hot şonuň çin hem zne Mukymy lakamyny alýar. Bu sz dogduk depä rklenen diýen manyny berýär. Onuň asyl ady bolsa Muhammet Eminhojadyr.

Mukymynyň dredijiliginde XIX-asyryň 2-nji ýarymynda Orta Aziýada bolup geçen zgerşikler aýdyň hlelenipdir. Bu dwrde Orta Aziýa Russýa birkrlpdi we tze gatnaşyklar kemala gelip başlapdy.

Mukymy demokrat şahyr hkmnde ňe çykýar. Onuň eserlerinde roýetlik heňler ýaňlanýar. Ol durmuşy dogruçyl beýan edýär. Ol znden ňki şahyr Mahmuriň “Hafalak” gadamyna tahmys ýazyp onda halkytn gn gzeranyny suratlandyrypdyr. Mundan başgada dwrn dogruçyl beýanyna “Ýer lçjiler” sygyrynda ýol ýazgylarynda oňat

berilipdir. “Ýer ölçeýjiler” şygrynda iki sany ýaramaz tipik keşbi – Aly Hoja bilen Hekimjanyň keşbi berilýär. Halky aldap olar özlerini güýçli işanlryň nesli hökmünde görkezýärler we köp pul, para peşgeş alýarlar.

Şahyr oba müňbaşçylaryny hem tankytlaýar. Şahyr öz gahrymanlaryny toslap tapanokda olary durmuşuň özünden alýar. Hut şunuň bilen hem satirasynyň uly şähradyny düşündirip bolardy. Mukymynyň köp goşgulary döredilen badyna aýdyma goşulup aýdylypdyr. 1891-nji ýylda döredilen “Wiktor baý” şygry бүтін Fergane jülgesinde aýdym edilip aýdylypdyr. 1889-njy ýylda barlygy anyklanan Wiktor Ahmatow gizlenip gezipdir. Şahyr öz eserinde onuň üstünden gülýär. Özüniň “Weksel” goşgusynda-da Mukymy täze ezişli gatnaşykary tankyt edýär. Mukymynyň ýo ýazgyarda ajaýyp edebi eserler bolup durýar. Şahyr olarda Fergana jülgesiniň ajaýyp tebigatyny zähmetkeş halkyň ony gözelleşdirmek üçin çekýän zähmetini oňat görkezipdir. Awttora mukaddes Wattan duýgusy mahsusdyr. Bu eserler sada hem obrazly dilde ýazylypdyr.

XX-asyr özbek edebiýatynyň görnükli wekili Aýbek lakamy bilen meşhur bolan Musa Taşmuhammedow 1905-nji ýylda Daşgentde dogulýar. Ol ilki köne mekdepde soňra täze

mekdepde okapdyr. 1925-nji ýylda bolsa Daşkentdäki pedagogik tehnikumy gutarýar. 1927-29-njy ýyllarda Lelingratda okaýar. Soňra ykdysadýet ugrundan okap, şol ugurdan hem sapak berýär. Ol ömrüni dürli ýerlerde, dürli hünärlerde zähmet çekipdir.

Aýbek döredijilik işine 1922-nji ýylda başlapdyr. Döredijiliginiň ilki döwürlerinde ol sinwolistleriň täsirinde biolupdyr. Ol Wlogyň edebi täsiri bilen 1929-njy ýylda “Ýürek tüýdigi” atly goşgular ýygyndysyny çap edipdir.

Aýbek kyssaçy hökmünde “Mukaddes gan”, “Nowaýy” romanlaryny ýazýar. Soňky romanynda Nowaýynyň durmuşy we döwri beýan edilýär. Romanyň esasy konfliktini Nowaýy bilen

onuň duşmanlarynyň arasyndadyr. Nowaýy Hýseyin Baýkarany adyl häkim bolmaga çagyryar. Emma töweregi ýaranjaňlardan doly Baykara oňa kän gulak asmayar. Sol sebäpden olaryň arasynda düwün düşüp ne wagt köşkden çetleşdirýär.

Romanda bulardan başgada Soltanmyrat Sahymdara, Zeýnetdin Arslankur, onuň söýgýlisi Dildar, beýleki gahrymanlar bar. Bu romanda betniýetleri, garanebisleri üçin zatdan gaýtmaýan emeldarlaryň, gopbamsy şazadalaryň obrazy hem berilipdir. Aýbegiň “Nowaýy” romany döwlet baýragyna mynasyp bolýar.

Aýbek “Ýagtylyk gözleginde” powestini, “Güneş öçmez” romanyny ýazypdyr. Bu romanda ol özbek ýigitleriniň nemes faşistlerine garşy urşdaky gahrymançylygyny beýan edýär. Romanda Bekdemir, Esger Pälwan, Aly, Saparmariýa, Nadiýa, Dubow, Krasnow ýaly gahrymanlar hereket edýär.

Aýbek publisistik eserler bilen birlikde birnäçe terjimeleriň hem awtorydyr. Puşkiniň “Ýewgeniý Onegin”, Temäniň “Faust”, Lermontowyň “Moskarad” beýleki birnäçe ýazyjylaryň dürli eserlerini Aýbek özbek dilline terjime edipdir. Doganlyk özbek halkynyň söz ussady Aýbek 1968-nji ýylda aradan çykýar.

Gazak edebiýatyna giriş

Gazak edebiýaty ýazuw däpleri has soňky asyrlarda kemala gelen edebiýatlaryň biri hasaplanylýar. Çünki gazak-laryň giçki orta asyrlarda we XVIII-XIX-asyrlarda esasan çarwa durmuş obrazlaryny ýöretmegi olaryň medeni şol sanda edebi durmuşunyň özboluşlulygyny kesgitläpdir. Çarwaçylyk edebiýat babatda-da beýleki döredijiligiň falklor nusgalarynyň köp ösmegihe getirýär. Ýöne bu meselede ylmda önler ýoň bolan nädogry garaýyşlardan saplanmalydyr. Edebiýatyň gymmaty hemde estetiki derejesi onuň formasyna bagly däldir. Forma diňe edebi aňyň struktura çylşyrymlylyk derejesini görkezip biler. Çylşyrymlylyk derejesi bolsa öz gezeginde edebiýatyň hyzmat ätmeli eýesiniň referentiň spesifikasiýasyny onuň estetiki taraplarynyň özboluşlulygyny görkezýär. Şonuň üçin bu meselede bir “gowy”, biri “biýderek” birii ösen beýlekisi “pes” diýen ýaly ölçegler ylmy taýdan maksada laýyk bolup bilmez. Soňky asyrlaryň gazak edebiýatynda folkloryň epos, rowaýat, erteki, matallar we nakyllar ýaly görnüşleri has ösüpdür. Edebi aňyň şu hili spesifikasiýa falklor esasynda dörän ýazuwly edebiýatyň hiline hem öz täsirini ýetiripdir. Özünüň strukturasy we tebigaty boýunça biziň

düşünjämizdäki sap falklor bilen ýazuwyk edebiýatyň arasynda duran bu edebiýata araçylyk edebiýaty diýilýär.

Emma gazak halkynyň soňky aýdany 2-3-ýüz ýyllyk edebi tejribesini bu halkyň bütin geçmişine münlerçe ýyllyk edebiýatyna ýöňkemek, bu ikisi bir zatdyr öýtmek ýalňys bolardy. Irki orta asyrlarda yslam medeniýetiniň gülläp ösen döwürlerinde gazaklaryň olaryň ata-babalary bolan gypjaklaryň ösen edebiýaty bolupdyr. Gypjaklaryň yslam dünýäsindäki uly roluna şol döwürlerde düzülen “arap-gypjak” sözlükleride şaýatlyk edýär. Galybersede Orho- ýeneseý daş ýazgylary olardan öňki gunnalaryň we hunnalaryň edebi medenýeti Hoja Anmet Ýasawynyň, Al-Farabiniň we beýlekileriň döredijiligi hem belli bir derejede beýleki türki halaklar bilen bir hatarda gazak halkynyň hem mirasy bolup durýar. Diýmek gazak halkynyň edebiýaty diýen düşünje sowet döwründäki gözöňüne getirmeden has giň düşünejedir we ol aslada soňky ýüzyýllýklar bilen çäklenip bilmez. Emma biz häzirlikçe okuwmyzda esasy orny soňky ýüzyýllýklaryň gazak edebiýatyna bermeli bolýarys. Munuň esasan iki sany sebäbi bardyr. Birinjiden türki halklaryň edebi geçmişiniň esasy meseleleri entek anyklanylanok. Ýagny haçan “Halky döwürde umumytürki edebiýatynyň möwrüti geçýär we

hazirki milli türki dilli edebiýatlar başlanýar?”. Ikinjiden bolsa biziň elimizde gazak edebiýatynyň taryhyna iň täze garaýyşlar jemlenen soňky edebiýatlar ýok. Aýdaly soňky baş on ýylda gazak hünärmenleri tarapyndan ýazylan kitaplar bizde häzirlilikçe ýok. Şonuň üçin hem biz häzirlilikçe şertli suratda “täze gazak edebiýaty” diýip atlandyrylan soňky ikiýüz ýyllyk edebi geçmişi öwrenmek bilen çäklenýäris.

Täze gazak edebiýatynyň ilkinji wekilleriniň biri Mahambet Utemisowdyr. Ol 1804-46-njy ýyllarda ýaşap geçipdir. Muhambetiň gyzykly hemde ajaýyp ömür ýoly bolupdyr. Ol ömrüni at üstünde geçiripdi diýilýän mertlerden bolupdyr. Gazak halkynyň azatlygy ugrunda, ol pattyşa Samoderjawnesine garşy dowamly urşlara gatnşypdyr. Munuň üçin 1829-31-nji ýyllarda türmede oturmaly bolýar. Ýöne mekirlilik we ugur tapyjylyk bilen türmeden gaçypdyr. Emma garadangaýtmaz öz maksatlary üçin göreşden gaýtmaýan serkerde şahyry 1846-njy ýylda haýynlyk bilen öldürüpdirler.

Onuň uly bolmadyk edebi mirasy galypdyr. Mirasyň möçber taýdan uly dældigini bir tarapdan gysga ömür, beýleki tarapdan at üstünde bolmaly durmuş keskitläpdir. Umuman alanyňda şahyrdan kyrk töweregi goşgular we poýemalar miras galypdyr. Şahyryň “Gahryman”, “Ne peýda”,

“Uruş”, “Gamyşly köl” ýaly iň meşhul şygrylary onuň döredijiligini ähli tarapdan häsýetlendirýän eserlerdir. Bu ýerde Muhambetiň döredijiliginiň tematiki ugry hem onuň janyr – stil aýratynlyklary hem forma özboluşlylygyda aýdyň görünýär. Harby gahrymançylyk, watançylyk, söýgi, tebigat temasynda ýazylan uly şygrylar özünüň didaktizimi, çeper diliniň sadalygy hemde sada ömür filosofýasy, bilen tapawutlanýar. Bu estetiki gymmatlyklaryň içinde soňkysy sada ömür filosofýasy diýilýäni has özboluşly we has gymmatlydyr. Şahyr akyl satjak, öüt berjek bolup azara galanok. Ol adaty gaýtalanyp duran durmuş hemde tebigat hadysalaryndan ýönekeý hem özüniň ýönekeýligi bilen dogry pelsepäni getirip çykarýar. Munuň özi ýönekeý hem ajaýyp adamlaryň biriniň aňyna gelýän pelsepedir. Hut şunuň bilen hem ol beýikdir, düşnükli we meşhurdyr. Onsuň ol ony diňläň ýada okan her bir adamyň kalbynda uly orun alýar. Onuň ömüri barada A.Ammajanowyň “Muhambetiň peýkamy” romanynda gürrüň berilýär. Bu roman türkmençe neşir edildi.

Täze gazak edebiýaty

Täze gazak edebiýatynyň iň oňat wekilleriniň biri Ibraý (Ibragim) Altynsaryndyr. (1841-89) Ol ilkinji gazak magaryf-çylaryndandyr. Orata Juzun gypjak boýundan çykypdyr. Kakasy ýogalandan soň, atasy Balhoja tarapyndan terbiýelenipdir. 1850-nji ýylda gazak çagalary üçin açylan rus mekdebine giripdir. Mekdebi gutran soň terjimeçi, rus gazak mekdebiniň mugallymy, gazak mekdepleriniň inspektory bolup işläpdir.

1879-njy ýylda ol rus elipbiýi esasynda döredilen “Gyrgyz herestomatiýasynyň” birnji bölümni neşir edipdir. Ol öz goşgularynda we hekaýalarynda gazaklary çarwaçylykdan oturmlylyga, dünýä medenýetine goşulmaga çagyryar. I. Altynsaryn gazak halkynyň arasynda dünýä pedagogiki pikirlerini ýaýradyjy adam bolupdur.

I. Altynsarynyň etnograf we falklorçy hökmünde bitren işleri hem ulydyr. Ol gazak halk döredijiliginiň ajaýyp nusgalaryny toplapdyr, gazak halkynyň döp-dessuryňa, psihalogiýasyna degişli maglumatlary ýygnapdyr we öwrenipdir. Çünki ol adamkärçiligi, ahlagy terbiýelemekde halk döredijiliginiň uly ähmiýeti bar diýenn pikire gulluk edipdir. Häzire çenli gazak okuw kitaplary

Alttynsarynyň “Geliň, çagalar, okalyň!” diýen goşgusy bilen başlanýar.

Täze gazak edebiýatynyň iň beýik wekili Abaý (Ibragim) Kunanbaýewdir. Ol täze gazak edebiýatynyň düýbini tutujy we gazak edebi dilini esaslandyryjy magarfçy şahyrdyr. A.Kunan-baýewiň döredijiligi gazak milli edebiýatynyň beýik hadysasy bolmak bilen birlikde dünýä edebiýatynyň hem özboluşly bir wakasy boldy.

Abaý 1845-nji ýylda Çingiz daglarynda dogulpdyr. Kakasy Kunanbaý tire kethudasy bolupdyr. Abaýyň terbiýesi bilen köplenç enesi meşhullanypdyr. Başlangyç bilmini molladan alypdyr, soňra medresede we rus mekdebinde okapdyr. Emma medrese bilen rus mekdebini gutarmak miýesser etmändir.

Ýöne bilim-ylýma teňne Abaý çeper döredijilige imrinen we kakasynyň gödeňsi häsýetine garşy bolan Abaý onuň bilen ylalaşmandyr we 28-ýaşynda onuň bilen gatnaşygyny kesipdir.

Abaýyň jemgiýetçilik pikirleriniň ösmegine ruslar uly täsir edipdir. Şol bir wagtydada Abaý milli edebiýatyň tertiplerinde uly üns berýär. Halk bagşylary bilen ýakyndan aragatnaşyk edipdir. Ol Puşkiniň, Lermontowyň, Tolostoyň, Nyzamynyň, Nowaýynyň, Fizulynyň eserlerini ürç edip öwrenipdir.

Şahyryň borjy halkyna hyzmat etmekdir diýip Abaý haaplapdyr. Şahry durmuşda ýokary ahlakly prinsplere eýerip-dir, özgelerede şony ündäpdir.

Abaýyň döredijiligi köptaraplydyr. Ol gazak edebiýatynyň tematikasyny baýlaşdyrypdyr. Öňki janyrlary kämilleşdirmek bilen birlikde 11-sany täze şygyr sormasyny girizipdir. Ol sazanda, kompozitor hökmünde-de köp iş edipdir. Şonuň ýalyda rus klassiklaryny gazak diline terjime edpdir.

Şahyr üçin ogullary Abdyrahman bilen Magäwin ölüp oňa uly urgy bolupdyr. Kiçi ogly hem zehili şahyr bolupdyr. Onuň kyrky geçip-geçmänem, Abaý hem aradan çykypdyr.

Şahyryň döredijiliginde dürli formalar we mowzuklar giňden işlenilipdir. Onuň “Güýz”, “Internatda” şygyrlary, sekizlemeleri liriki goşgulary Isgender baradaky poýemasy we beýleki eserleri meşhurdyr.

A. Kunanbaýewiň döredijiliginde üç sany çeperçilik döp – gazak folklory, rus edebiýaty we gündogar edebiýaty ýerleşýär. Şahyryň baş maksady Isgenderiň simwoliki obrazynyň üsti bilen şeriň, erbetligiň suratyny çekmek bolupdyr.

“Isgender” poýemasynyň ahyrynda ýörite pentler berilýär. Şahyryň ömrüň panalygy, men-menligiň zyýanyny aýtmak isläpdir. Isgender öz töweregine ýaranjaňlar baryny üşürüpdir. Abaý onuň obrazyna

özünüň paş etmek islän häsiýetlerini şekillendirpdir. Özüniň “Walastnoý begenýär”, “Mesgut” ýaly eserlerinde öňe süren ideýalarynyň şahyr “Isgender” poýema-synda has belent ýaňlanmagyny gazanypdyr. Bu poýemanyň gurluşyda özboluşlydyr. Poýema iki sany bölege çürt kesik bölünýär: birinji bölekde köne gadymy hekaýat beýan edilýär. Ikinjisinde bolsa geçen wakalara awtoryň garaýyşlary beýan edilýär. Mmunuň özi köne dessançylyk tärini ýada salýar. Emma döpleşen materýalyň täze döwre laýyk geçirilmegi oňa şahsy garaýyşyň aňladylmagy uly hem Abaýyň tapan täzeligidir. Abaýyň poýemasynda epika dälde onuň tutuş döredijiliginde boluşy ýaly lirika güýçlidir. Şahyr öz döwrüni iki sany jümle bilen aňladýar “zor zaman” we “dar zaman” munuň özi şahyryň näderejede täzelikçi bolandygyny we oňa köne durmuş układynyň näderejede böwet hem päsgelçilik bolandygyny örän oňat häsiýetlendirýän jümlelerdir.

Gazagysttanyň halk alymy J.Jabaýew.1846-nji ýylda II derýasynyň golaýynda eneden bolýar. Onuň ady şol töwerekde ýerleşýän Jambyl dagynyň adyndandyr.

Jambyl 14-ýaşynda goşgy goşup ugrapdyr. Onuň poýeziýasynyň esasy sypaty halkylyk bolupdyr. Belli alym Kulmanbeti aýdysykda ýeňip Jambyl

bütün Gazagystana belli alym bolup ýetişýär. Bu waka 1881-nji ýylda bolup geçipdir.

Jambulyň we beýleki alymlaryň aýdanlary gazak durmuşunda çeper sözüň nähili rol oýnandygyna düşünmäge kömek edýär. Munuň özi improvizatorlyk talanty we usstlygy ýüze çykarmagyň sereşdesi bolupdyr.

55-ýaşyna ýetende Jambul keselleýär we goşgy aýdym döretmegi bes edýär. Emma 60- ýaşyna ýetende ýene çeper döredijiligine başlaýar. Ol ylaýtada Beýik Watançylyk uruşy döwründe belent ruhy wasp edýän şygrylar ýazdy. Şahyryň poýezýasy reňbe-reňdir we epiki agraslyga eýedir. Onuň lirikasy mlaýym we ýurege ýakyndyr. Şonuň ýalyda Jambulyň erteki-leride özüne çekijidir.

Jambul 1945-nji ýylyň Oguz aýynyň 22-ne aradan çykdy.

Onuň “Garybyň güni”, “Kulmamet bilen aýtys”, “Gazagystanyň toýunda”, (awtobiografik poýema) ýaly eserleri meşhurdyr.

XX-asyr gazak edebiýatynyň meşhur wekili Saken Seýfullindir. Ol 1984-nji ýylda Akmalada uýezdinde dogulupdyr.

Ol 1914-nji ýylda Kazanda “Geçen günlerim” ady bile ilkinji şygrylar kitabyny çap etdirýär.

Ol 1922-24-nji ýyllarda Gazagystanyň Halk kamis-sarlygynyň sowetiniň başlygy bolýar. 1937-

ýyla çenli mugal-lymçylyk edýär, metbugatda işleýär. Ol belli edebiýatçy we edebiýat tankytçysy hem bolupdyr.

1917-nji ýyldan eserleri çap bolup ugraýar. Onuň “Batrak” poýemasy ilkinji gazak poýemalarynyň biridir. 1928-ýylda bolsa goşgy bilen ýazylan ilkinji gazak romanyny “Sluşali” romanyny döredýär. Bu romanda awtor gzak halk eserleriniň motiwni peýdalanyp aşyk magşuklaryň tragiki ykbaly barada gürrüň berýär. Onuň “Ak aýy” poýemasy hem edebiýatyň ösüşine uly täsir edipdir.

S.Muhanowyň 1922-nji ýylda ýazan “Düýşde” atly hekaýasy onuň ilkinji kyssa eseri bolupdyr. Şondan soň ýazyjynyň galamynyň astyndan onlarça hekaýalar, powestler, romnlar çykdy. Olardan “Meniň hepdelerim” powesti, “Boluan-şolak” powesti “Botagöz” we “Syr derýa” romanlary has ähmiýetlidir.

Meşhur gazak ýazyjysy Gabit Musrepow 1902-nji ýylda dogulýar. Rus mekdebinde rafakda, oba hojalyk institutynda okap bilim alypdyr.

1928-nji ýyldan eserlerini çykardyp ugraýar. “Ilkinji ädimler” powestini, “Gök jaýly goňşular”, “Kos Şolkar” hekaýatlaryny ýazýar. 1934-nji ýylda G.Musrepow. ene hakdaky hekaýlar siklini neşir etdirýär. Onuň hekaýalary mazmununyň anyklygy we kompozisiýon kämilligi bilen tapawutlanýar. G.

Musrepowyň iň uly romanlary “Gazagystan-ly esger” we “Aýňalaň ülke” ýäly romanlardyr.

G. Musrepow ilkinji gazak dramaturklarnyň biridir. Onuň “Kozy-körpesi we Baýan-slu” tragedýasy, “Ahansere” dramasyňy “Amangeldi” ýaly dremasy bardyr. Bu eserlerinde awtor täze gazak durmuşunuň wajyp meselelerini suratlandyrypdyr.

Zehinli gazak şahyry Tair Jarokow 1908-nji ýylda eneden bolupdyr. 1920-nji ýylda rus gazak mekdebine girýär. 1931-nji ýylda Abaý adyndaky pedagogiki instuty gutarýar, asperanturada okaýar. Ilkinji goşgusyny-“Tylla gün gözüni güldürýär” goşgusyny 1927-nji ýylda, “Ýyldyzlaryň ýalkymy” atly ilkinji ýygyndysyny bolsa 1932-nji ýylda çap etdirýär. T.Jarokow Puşkin, Lermontow, Şewçenko, Şotarustaweli ýaly beýik şahyrlaryň eserlerini gazak diline terjime edipdir.

XX-asyryň birinji ýarymynda we üçünji çäreginde öndümlü işlän gazak şahyrlary we ýazyjylary gazak edebiýatynyň çeperçilik taýdan ýokary galmagyna, onuň at-abraýynyň has uzaklara ýetmegine ýarda etdiler. Şonuň üçin hem olaryň eserleri gazak edebiýatynyň taryhy üçin juda zerurdyr.

Edebiýatlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat 2007.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. Aşgabat 2007
3. Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk, döredijilik, prog-ress syýasatynyň dabaralanmagy. Aşgabat 2007
4. Gurbanguly Berdimuhamedow. Eserler ýygyny. I. Aşgabat 2007
5. Gurbanguly Berdimuhamedow. Meniň iň esasy we iň ygtybarly daýanjym halkym bolar. Aşgabat 2007
6. Bragainskiý I.S. Pars we türk edebiýatynyň taryhyndan. M. 1972(Rus dilinde)
7. Ozmiçel E. Klassyklaryň mirasy we gyrgyz edebiýaty. M.1980.(rus dilinde)
8. Gazak edebiýatynyň taryhy. 1-3. A. 1968-71 (rus dilinde)
9. Arif M. Azerbeýjan edebiýaty M. 1979 (rus dilinde)
10. Özbek edebiýaty M. 1976. (rus dilinde)
11. Pospelow T.N. Istoriýa russkoý literatury XIX w. M.1962

12. Özbek sowet edebiýatynyň taryhy. M.1967.
13. Abdymowlýanow A. Bahanow A. Özbek edebiýatynyň taryhy. D.1966.
14. Žirmunskiý W. M. Zaripow H.Ç. Özbek halk gahrymançylykly eposy M.1947
15. Klýaştorina W.B. Eýran" täze şygyrýeti" M.1975.
16. Klýaştorina W.B.Häzirki pars şygyrýeti M. 1962.
17. Komissarow D. Täze we iň täze pars edebiýatynyň ösüş ýollary M.1962.
18. Braginskiý I.S. Eýran edebi mirasy. M. 1984.
19. Gyrgyz powestleri. M. 1981.
20. Ahmetow Z.A. Gazak şygyr düzülişi. Alma-ata 1964.
21. Aýtmatow Ç. Powestler. L.1980.
22. Aýtmatow Ç. Boroganly ülm duralga. Kyýamat "Garagum" ž. 1997-2000.
23. Garataýew M. Gazak edebiýaty. M. 1960.

Mazmuny:

Giriş	7
Eýran mifologiyasy.....	11
Klassiki pars edebiýaty. Abu Abdulla Rudaky.	15
Ferdösiniň “Şanamasy”	19
Abu Ali Ibn Sina.	23
Omar Haýýam.	27
Saady Şirazy.	30
Hafız Şirazy Abdyrahman Jamy.	33
XIX-XX-asyr Täjik edebiýaty.	36
XX - asyr Täjik edebiýaty.	40
Azerbeýjan edebiýaty. Nyzamy	44
Nyzamy Genjewiniň “Hamsasy”.	48
Nyzamynyň “Hamsasy”.	52
“Haft peýker”, “Isgendernama” dessanlary.	56
XVIII asyr Azerbaýjan edebiýaty.	60
XIX-XX-asyr Azerbaýjan edebiýaty	64
Özbek edebiýaty. Alişer Nowaýy.	68
Nowaýynyň döredijiligi.	72
Alyşer Nowaýynyň “ Seddi Isgender” eseri.....	79
Baburuň, Meşrebiň döredijiligi.	80
XVII-XIX – asyr özbek edebiýaty	82
XIX-XX – asyr özbek edebiýaty	86
Gazak edebiýatyna giriş	90
Täze gazak edebiýaty.	94
Edebiýatlar	101